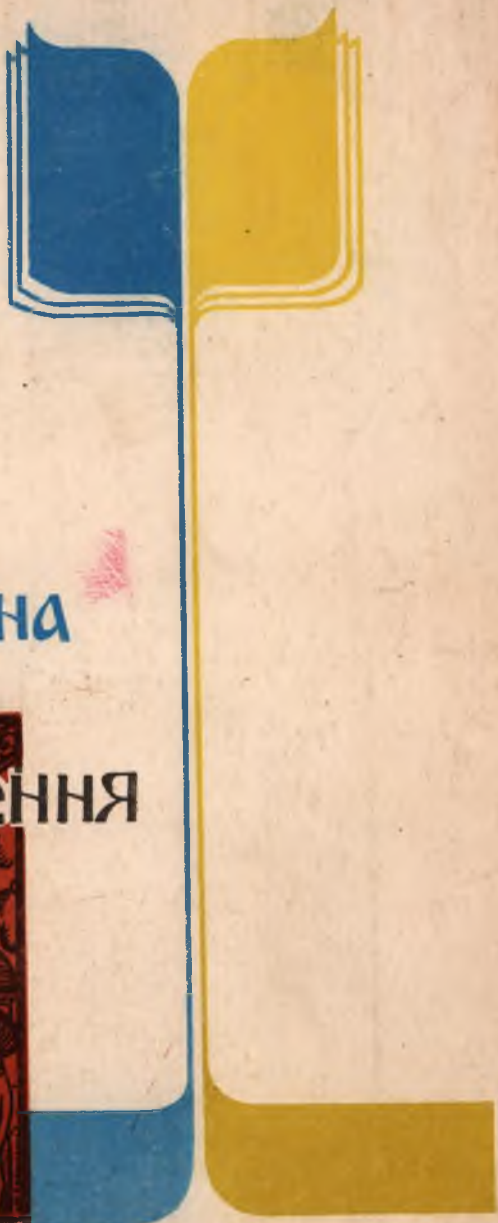

74.03(4Укр)
С-88

Б.Ступарик

НАЦІОНАЛЬНА
ШКОЛА:
ВИТОКИ
СТАНОВЛЕННЯ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК • 1992

Богдан СТУПАРИК

1

**НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА:
ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ**

6

НБ ПНУС

753465

Івано-Франківськ, 1992
Видруковано у Снятині

Друкуються за рішенням Вченої ради Прикарпатського університету від 27 жовтня 1992 року, № 3.

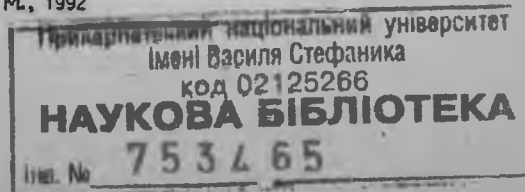
Передмова доктора історичних наук, професора В. В. Грабовецького.

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор М. Г. Стельмахович,
кандидат педагогічних наук, доцент В. Д. Моцюк.

Навчальний посібник призначений для студентів, вчителів шкіл, викладачів педінститутів і педучилищ, керівників установ освіти.

© Ступарик Б. М., 1992

ПЕРЕЛМОВА

Ви тримаєте в руках книжку, яка присвячена одній з найважливіших проблем національного відродження – національній школі.

Історія розпорядилася так, що український народ на багато століть втратив свою незалежність і державність. Але в умовах чужоземної окупації він самовіддано боровся за відновлення своєї держави, за збереження національної культури і національної школи. За українську школу боролися Т.Шевченко, І.Франко, М.Грушевський, М.Костомаров, О.Духнович, І.Огієнко, Б.Грінченко, С.Русова та багато інших синів і дочок України, які представляли всі сфери української суспільності.

Сьогодні, коли Україна здобула політичну незалежність, на перший план виходять проблеми наповнення її державного будівництва реальним змістом. В їх числі однією з найгостріших є проблема становлення національної школи.

Суспільство, школа, сім'я мають виховати людей, які досконало знають минуле свого народу, й історію шкільництва зокрема. Це сприятиме розбудові такої незалежної держави і такої національної школи, які б відповідали історичним традиціям і прагненням українського народу.

У зв'язку із сказаним, зростає роль досліджень, в яких була б розкрита історія боротьби українського народу за свою рідну, національну школу. Саме цій меті відповідає книга Б.М.Ступарика.

Дотримуючись хронологічно-проблемного викладу матеріалу, автор розкриває основні риси українського шкільництва в різних історичних періодах, показує як український народ, який своєю освіченістю в княжі часи та в епоху Відродження дивував іноземців і дав світові плеяду видатних людей, намагалися денационалізувати, перевести в розряд неосвічених народів. В роботі на основі конкретних історичних фактів показано як самобутній, високоморальний, трудолюбивий народ вистояв у нелегкій боротьбі, використовував найменші можливості для розвитку

рідної школи.

На основі значної кількості опрацьованої літератури і шкільної практики піддано аналізу проблеми становлення національної школи в наші дні, виявлено витoki ідей, покладених в основу розбудови сучасної національної школи, в історії шкільництва, охарактеризовано їх в історичному розвитку. Заслужовує на увагу аналіз досвіду роботи шкіл Київської Русі, часів козаччини, братських шкіл, товариств "Просвіта" та "Рідна школа", а також вивчення діяльності УНР і ЗУНР по розвитку українського шкільництва.

Відрадно, що аналізуючи проблеми розвитку та становлення національної школи, дослідник виходить з положення про те, що успіх школи у вихованні свідомих, самовідданих патріотів забезпечується єдністю народної і наукової педагогіки, вітчизняної і світової історії, національного і загальнолюдського. В роботі ця ідея проходить через історію шкільництва України від Київської Русі до наших днів.

Представлене дослідження є одним з небагатьох робіт в історико-педагогічній літературі, яка з сучасних позицій показує боротьбу українського народу за свою рідну школу.

Книга, на наш погляд, принесе велику користь широкому колу читачів і, насамперед, вчителям, керівникам установ освіти, студентам, всім, кому дорога ідея становлення рідної національної школи.

В.В.Грабовецький
доктор історичних наук,
професор

Життя не жде: воно кличе нас до роботи, і доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми переведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дугої нації.

Софія Русова.

Історичні факти стверджують, що розвиток освіти в українського народу сягає своїми коренями у глибоку давнину.

Уже в епоху родового суспільства в слов'янських народів виховання підростаючих поколінь відбувалося в "будинках молоді", де досвідчені старці передавали вихованцям моральні норми, досвід і традиції роду.

Літописи розповідають, що на Русі була поширена форма виховання, яка називалась кормильство. В XIII ст. кормильців замінили вихователі - "дядьки". В часи поширення писемності для навчання дітей князі запроваджують домашніх педагогів, виникають школи грамоти.

З літописів дізнаємось, що писемність у наших предків існувала ще в дохристиянські часи. Важливим доказом цього є договори Русі з греками, де мова іде про писемні заповіти. Відомо також, що ще до хрещення Русі на княжому дворі і серед бояр були християни. В договорі Ігоря з греками / 945 р. / є згадка про те, що в Києві на Подолі була церква с.Іллі. За свідченням болгарського ченця Храбра Костянтин / в чернецтві Кирило / ще в 855 році придумав через подвоєння та різні комбінації грецьких літер азбуку, яка передавала всі звуки слов'янської мови.^I

^I Сірополко Степан. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 6.

Активізація освітньої діяльності в Україні-Русі пов'язується з прийняттям християнства, яке вимагало знання грамоти. Але єдиної думки про те, чи існували на Русі правильно влаштовані школи серед дослідників нема. Звичайно припускають, що князь Володимир запросив на Русь грецьких вчителів, які займалися навчанням руських людей і, зокрема, дітей. Але в Греції в той час були лише приватні школи і дослідники припускають, що саме такий тип школи було перенесено на Русь.

Дуже часто, коли хочуть навести приклад існування в древній Русі шкіл, то посилаються на життя святих, в яких говорилося, що вони в дитячі і юнацькі роки навчалися грамоті. Але і там нема точних, прямих і безсумнівних свідчень про існування в древній Русі шкіл як постійних установ, побудованих за певним планом, утримуваних, або навіть опікуваних церквою або державою. Всі такі свідчення говорять про приватні школи, що відкривалися і утримувалися окремими учителями.¹

В літописних матеріалах та історичних дослідженнях, що стосуються освітньої діяльності Володимира Великого і його наступників, нема згадок про створення шкіл чи їх існування, а мова йде про відбирання дітей у знатних батьків і направлення їх на навчання. Як підкреслює Грушевський, після хрещення Русі "пішло будівництво церков, наставляно священників і віддавано їм дітей в науку"². Літописець писав: "почав Володимир брати дітей у значніших людей і віддавати на науку книжно". Син Володимира Ярослав продовжував розпочату батьком справу поширення християнства і освіти. Він "часто читав в день і вночі: зібрав багато царів і перекладав книги з грецької на слов'янську мову і так стичезно багато книг і зібрано вірши на науку"³. За покровительство

¹ Титов Ув. Стара вища освіта в Київській Україні князя XVI-поч. XIX в. Київ, 1924. С. 14-15.

² Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. С. 80.

³ Там же. С. 91.

розвиткові книжності літописець, прославляючи Ярослава, порівнює його заслуги із заслугами самого Володимира, якого він уподобляє зоравшому ниву, а Ярослава сіячеві. Літописець підкреслював, що "...книги - це ріки, що поповнюють вселенну, джерело мудрості, незмірна глибина; книги нас втішають в печалі."

Степан Сірополко приходить до висновку, що стародавня школа була приватною установою, яка, не будучи зв'язана наперед певною програмою і статутом, проводила колективне навчання дітей із різних верств населення та дбала про поширення освіти серед тих дорослих, котрі бажали шляхом "книжного ученія" набути письменність або ті чи інші знання. Очевидно, ця школа була безплатною, а нагороду за навчання дітей та утримання їх в себе /отже це була школа-бурса/ вчителі діставали з княжих маєтків¹. С.Д.Бабишин, досліджуючи розвиток освіти в Київській Русі, стверджує, що дворцова школа Володимира була державним навчальним закладом підвищеного типу й утримувалася за рахунок князівської казни. Ця школа з дітей київської знаті виконувала кадрові для державного управління, церковної організації, розвитку культури і виховала таку кількість освічених людей, яка дала змогу Ярославу Мудрому зробити важливий крок у розвитку освіти і культури Київської Русі². З той час діяли також школи грамоти, монастирські школи, які відігравали важливу роль в поширенні знань серед народу.

Освіта того часу, за думкою істориків, мала церковний характер, який був властивий всьому християнському середньовіччю. Для навчання використовувались церковні книги, а найулюбленішою книгою після Євангелія був Псалтир. Однак Б.Д.Греков стверджує, що сутність поняття "книжне вчення" включає в себе не просто навчання грамоти, а школи, де викладались науки, давалась на той час серйозна освіта³.

¹ Сірополко Степан. Історія освіти на Україні, Львів, 1937. С. 11.

² Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Київ, Радянська школа, 1991. С. 13.

³ Греков Б.Д. Киевская Русь. Л., 1953. С. 405.

Наші предки не лише навчалися грамоти. Вони знали основи арифметики, навчалися співу, володіли іноземними мовами. Взагалі наші предки були більше знайомі з іноземними мовами, ніж європейці. Були й такі, що володіли кількома мовами. Так, Володимир Мономах вказував, що його батько знав п'ять мов. Разом з тим важливо підкреслити, що освіта в школі здійснювалася рідною мовою, в зв'язку з чим була доступною для всіх верств населення. Найбільш поширеною по княчій добі залишилася в Україні нижча, початкова школа. Школи були при церквах, монастирях, в маєтках видатних людей. Учителювали в них дяки, яких також звали уставниками. Наука відбувалася або в хаті дяка або в "шкілці", що містилася при церкві.

М.І.Костомаров називає період від прийняття християнства до татарської навали для Південної Русі періодом розумової культури. Він приходить до висновку, що в Києві були люди по тодішньому часові високо освічені, що там йшло активне літературне і розумове життя, а читання користувалося високою повагою.

Таким чином можна стверджувати, що уже в княжі часи пройшло становлення школи, яка забезпечувала високий по тих часах рівень грамотності населення, давала необхідні для життя і спілкування з іншими народами знання і практичні навички, сприяла розвиткові культури народу.

Після смерті Ярослава Мудрого Київ перестав відігравати роль політичного центру, а цю роль перебрало на себе Галицьке князівство. Зруйнування Києва Батисем / 1240 р./спричинилося до послаблення Київської держави в такій мірі, що вже в кінці XIII ст. Київ опинився під владою татар. Великі території попали під чужоземну окупацію. Там почали виникати чужоземні школи, насаджувалася чужа мова і релігія. Все це привело до того, що від половини XIII до половини XVI століття вищі верстви українського громадянства, спонукані привілеями шляхетського стану, почали швидко підпадати під вплив польської культури та корис-

туватися польською мовою, залишаючи рідну мову й церковну школу лише для простолюддя. Цей розрив вищих верств українського громадянства з його основним ядром спричинився до ослаблення розвитку української культури, що особливо виявилось як у відсутності середньої і вищої української школи, так і в занепаді оригінальної літературної творчості¹.

Як відзначав М.І.Костомаров, дворянська Русь відчувала потребу виховання. Щоб одержати освіту, треба було або віддати дітей в польський заклад, або тримати в домі вчителів з поляків і іноземців. Виховувані іноземцями, одержавши освіту не в своєсторонній формі, руські привикли швидко бачити у всьому, що складало суть їх старого розумового життя, протилежність освіті. Покинуті були рідні звичаї, руський спосіб домашнього життя, змінювалася і забувалася рідна мова. Слов'янська мова із своїми архаїзмами робилася предметом сміху і для самих руських².

Те, що княжа державна влада не зайнялася організацією школи для освіти і виховання широких верств населення, відбилася трагічно на існуванні самої держави, яка не мала відповідно вихованих для свого збереження громадян. Це добре підмітив невідомий автор "Пересторбги". Він підкреслив, що у вірті, яку прийняли 25 літ раніше, ніж поляки і німці, наші предки були такі "великі ревнителі, так много з великим коштом церквей і монастирей намурували і маєтностями опатрили, злотом, сребром, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг великое множество языком словенским нанесли, лех того, що було наїпотребніше, школ посполитих, не фундували". І далі: "І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширяти, і оних не фундовано, бо коли би були науку міли, тогди би за невідомістю й глупством своїм не прийшли до такової погібелі."³

¹ Степан Строполо. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 21-22.

² Костомаров М.И. Исторические произведения. Киев, 1990. С. 123-124.

³ Українська література XVII ст. Київ, Наукова думка. 1987. С. 26-27.

В той час, коли автор "Перестороги" писав ці слова, на українських землях діяли чужі школи: польські, катедральні, єзуїтські. І українці посилали до них своїх дітей. Особливу увагу організатори цих шкіл звертали на дітей української знаті і робили все, щоб повернути їх в свою віру.

Головний та єдино спасенний шлях для збереження від занепаду національної віри й культури українське громадянство, як стверджує С.Сторополко, вбачало в організації національної школи.¹ У її витоків стояли видатні люди всіх наступних часів, з ідеєю національної школи вони пов'язували долю України. І сьогодні, в час становлення незалежної України, погляди передових мислителів знову повернуті до школи. І знову від її роботи громадянство України вбачає залежність нашої державності, відродження національної самосвідомості. Правда, термін "національна школа" дехто вважає застарілим, дехто думає, що ми вте давно мали і зараз маємо національну школу. Головним аргументом в опонентів цього терміну є те, що інші народи не вживають при назві своєї школи слова "національна". Це так. Ніхто у світі не каже: французька національна школа. Але ж і ніхто не приймає закон про вивчення французької мови у Франції. Якщо ми хочемо, щоб наша школа стала такою, що виховує громадянина України, ми мусимо акцентувати увагу на тому, що це школа національна. Зрозуміло, що з часом цей термін перестане вживатися, бо наша школа за змістом стане національною.

Зараз, думачи про розбудову національної школи, нам необхідно оглянутися в наше минуле, виявити головні ідеї розвитку школи в Україні. Ми бачимо, що в кінці у добу школа давала широку підготовку /як на той час/, навчала письма, арифметики, співу, використовуючи для цього рідну мову, виховувала патріотів свого народу, була всестановою школою.

¹ Степан Сторополко. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 27.

Як же ішов розвиток школи в наступні століття? Як ідеї доцільно відродити в сучасній національній школі? Ці та багато інших питань хвилюють сьогодні громадськість України.

Зрозуміло, що в різних регіонах шкільництво розвивалося по-різному. Але всюди здійснювалася боротьба за українську національну школу, яка б відповідала прагненням народу відродити свою державність, зміцнювала національну свідомість громадян.

Українська школа в XVI-XVIII століттях

Як вважають сучасні дослідники, корінням, з якого через терни польсько-шляхетського і царського поневолення проростала наша освіта, були школа і освіта в козацькій республіці. Доба козацтва стала вершиною української культури, створила багату духовність, її ідейні, морально-естетичні засади лягли в основу не лише козацької, а й усієї української національної системи виховання. Як підкреслює Юрій Руденко, "Козацька система виховання плекала ідеал козака – історично обумовленого типу українця, який свято береже заповіді, традиції батьків, дідів і прадідів, мудрого хлібороба, дбайливого господарника, захисника своїх вольностей, що із століття в століття надихало українську молодь на добрі справи в ім'я народу".¹ Ця система мала кілька ступенів. Перший – дошкільне родинне виховання, серцевиною якого була батьківська козацька етнопедagogіка. Батько систематично і цілеспрямовано загартовував дітей фізично, морально, готуючи їх до значних випробувань в майбутньому. На другому ступені відбувалося поєднання родинного і шкільного виховання /за винятком січових шкіл/. На третьому ступені молодь одержувала підвищену і вищу освіту у вітчизняних колегіумах, академіях та зарубіжних університетах. Потім юнаки оволодівали основами військової підготовки. Перебуваючи в козацьких об'єднаннях /на Запоріжжі, в сотнях і полках/, вони практично в сис-

¹ Руденко Ю. Козацька педагогіка. Освіта, 1992, 9 червня.

тем і опановували бойовим мистецтвом.¹

Вивчення історичних документів дало можливість Д.І.Яворницькому зробити висновок, що запорізькі школи поділялися на січові, монастирські і церковно-парафіяльні. Деякі з останніх називалися "школами вокальної музики й церковного співу" тобто стали прообразом музичних шкіл, що свідчать про велику увагу і визнання тогочасними педагогами важливості музично-естетичного виховання.²

У січовій школі навчалися хлопчики або силою привезені звідкись козаками і потім усиновлені ними в Січі, або ті, що самі приходили до них з України й Польщі, або ж спеціально привезені багатими батьками в Січ для навчання грамоти й військового мистецтва. На Запоріжжі їх звичайно звали "молодиками". Таких школярів за свідченням одних сучасників було в Січі понад 30, за свідченням інших до 80, з них 30 дорослих і 50 дітей.³

С.Строполко пише, що школа, яка діяла в Січі при церкві св.Покрови, на монастирському подвір'ї, складалася з двох відділів: в одному вчилися ті козаки, що готувалися на паламарів, дяків та дяконів, - у цьому відділі було завжди до 30 учнів; крім того був відділ, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини або ті нещасні діти, яких козаки викрадали у католиків, щоб повернути їх у православних християн. Їх було до 50.⁴

Школярі в січовій школі вчилися читання, співів, письма та військових вправ. Школа одержувала для цього олово й порох. Як підкреслює Ст.Строполко, "за висловом одного запорожця, молодиків у школі й поза школою вчили: Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаб-

¹ Руденко В. Козацька педагогіка. Освіта, 1992, 9 червня.
² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Львів, 1990. С.311-312.
³ Там же. С. 311.
⁴ Строполко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 56.

лею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти".¹

В школі був схожий до військового громадський устрій, школярі вчилися демократії, самоврядування. Вони обрали з свого середовища двох отаманів - одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або переобирали після закінчення року. За прикладом дорослих січовиків серед дітей існувало побратимство. Хлопчики, що браталися, клялись один одному у вірності до кінця життя. І в майбутньому вони зберігали цю вірність, були здатні на самопожертву і на смерть один за одного.

Важливо, що учні залучалися до систематичної праці для здобуття прибутків. Лише вони мали право колядувати під вікнами січового товариства, здоровити хлібом на Новий рік та яйцем на Великдень, дзвонити в дзвони й читати Псалтир за померлих і загинулих в боях, продавати ладан тощо. Кошти, що вони одержували за цю працю, йшли до шкільної каси в розпорядження отамана.

Головним учителем січової школи був ієромонах - уставник / припускають, що він призначався з ченців Покровського монастиря /, котрий крім своїх прямих обов'язків наставника виконував і інші: дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестьях "на свіжу воду" в луки, сповідав і причащав хворих, ховав померлих і про всі випадки у школі детально доповідав кошовому отаманові і водночас лікареві.²

Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі. Вона виникла разом з його першою церквою близько 1576 р. Тут також навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха. Навчальними предметами були грамота, молитви, закон божий і письмо.

Церковно-парафіяльні школи існували майже при всіх парафіяльних церквах запорізького поселенства. Число цих шкіл, припускають, було

¹ Строполко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 56-57.
² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. т.І, Львів, 1990. С. 311.

значним. Наприклад, Нова Січ, створена запорожцями в 1734 р. на рукаві між Дніпром і річкою Підпільною, що нагадував півострів, займала територію, де виникло 8 сіл-паланок, 100 козацьких слобідок і біля 4 000 хуторів-зимівників. Тут жило до 100 000 жителів. В паланках відкривалися школи січового типу, а в слобідках – школи грамоти. Створювалися школи і при полках, яких після Зборівської угоди було 17. Всього в 50-х роках XVIII століття в Гетьманщині діяло більше тисяч, а в Слобожанщині 129 парафіяльних шкіл. Велика частина дітей навчалася у мандрівних дяків, серед яких були як студенти колегій, що залишили навчання, так і здібні студенти, які пішли в народ задля "петиції" / тобто, щоб поправити своє матеріальне становище /.

Зрозуміло, що і парафіяльні школи і мандрівні дяки не давали високі науки своїм вихованцям, але вони повністю задовільняли тим, що потребували для своєї праці невеликих коштів, а головне, що навчали дітей рідною мовою і використовували рідні звичаї.

Після зруйнування у 1775 році Січі російськими військами була заснована Задунайська Січ. У м. Дунаївець розмістився запорізький к'ш і була поновлена січова школа. Вона перестала існувати в 1826 р. після зруйнування турками Задунайської Січі. Це була остання січова школа.

Педагогічна діяльність в запорізьких школах була спрямована на виховання у школярів почуттів любові до свого народу, готовності віддати життя за волю України. Цьому сприяло вивчення історії народу, козацьких дум, походи в степ на козацькі могили тощо. Дослідники підкресливали, що " церква з давнішцею, з одного її боку шпиталь, а з другого школа становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю ".¹ Це відповідає традиціям української народної педагогіки, давало можливість не лише здійснювати духовне виховання школярів, але і забезпечувало постійне їх спілкування з перестаріли-

¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків, 1990, т.І. С.312.

ми козаками-інвалідами, живими свідками боротьби за волю і незалежність України, слухати їх перекази про бойові подвиги козацтва, і, в свою чергу, проявляти до них милосердя, доброту, співчуття, що вносило радість в життя старих запорожців. Виховання патріотизму поєднувалося з формуванням вміння поважати людину за готовність і уміння боротися проти ворогів незалежно від їх національної приналежності.

На Запоріжжі високо шанувалися освічені люди, бо "вони святе письмо читають і темних людей добру навчають".¹ Тому до освіти і виховання ставились з великою увагою. Результатом цього була висока грамотність. На основі історичних документів Яворницький Д.І. встановив, що в 1763 році на 13 неписьменних в одному курені було 15 письменних, в 1779 році з 69 чоловік, що склали присягу на вірність російському престолові, 37 виявились освіченими, а 32 неосвіченими.² Архидіакон Павло Алепський в описі України в часи Хмельницького так оцінює грамотність українців: "По всій козацькій землі ми відмітили прегарну рису, що нас дуже радувала: всі вочи, з малими винятками, навіть їх жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужби і церковних спів. Крім цього, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях. Число грамотних зросло, особливо за часів Хмельницького".³ Французький інженер XVII ст. Боллан вказує також на те, що козаки добре знають усі ремесла. Він писав: "Слід визнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються і такі, що мають більш обширні знання, ніж загал. Одне слово, усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними".⁴

Таким чином можна стверджувати, що школа часів козащини добре виконувала завдання давати ґрунтовну на той час освіту народові, ви-

¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків, 1990, т.І. С. 310.

² Там же. С. 312.

³ Історія української культури. Нью-Йорк, 1990. С. 125.

⁴ Г'юм Левассер де Боллан. Опис України. Львів, 1990. С. 25.

ховувати молоді покоління в любові до рідної землі, свого народу, формувати готовність до захисту Вітчизни від ворогів. Для цього вона опиралася на народні традиції, використовувала його історію і народну педагогіку.

Варто відзначити і те, що Запорізька Січ відстоювала інтереси шкільництва всієї України. Так, в Зборівській угоді Б.Умельницького з Польщею /1649 р./ була окрема стаття, в якій підкреслювалось, що "езуїти не мають права перебувати в Києві і там, де є українські школи. Школи, котрі заведено здавна, повинні оставатись тілі."

Проте аналіз розвитку шкільництва в XVI-XVIII ст. вказує і на те, що поступово почали проявлятися негативні тенденції. Народне самоврядування майже знищено, міщанство пригноблено, козацтво не брало участі в управлінні, уряд намагався позбавити козаків козацького звання.

Школи і видавництва взято під московську цензуру. В 1720 році видано указ, щоб на Україні не друковано ніяких книг окрім церковних, і то лише із старих видань. Всі передруки мали бути виправлені на взірць великоросійських "дабы никакой розни и особого нарѣчія не было". В 1769 році синод навіть не дав дозволу на друкування української граматики. По школах українських дбали головно про те, щоб навчити своїх учнів правильно писати слов'янською мовою, а "не журили ся зовсім про мову народню, її чистоту і правильність". Українські письменники XVIII ст. пишуться церковно-слов'янською, а до народної мови звертаються в ужитку буденнім, в листуванні, в записках, в віршах і жартах.¹ Старшини, багаті люди почали все більше звертатися до російської мови, намагалися відділитися від свого народу мовою, одягом, обстановкою. Це відповідало офіційній політиці царського уряду про русифікацію українського народу. У грамоті з приводу відкриття Харківського колегіуму в 1731 році імператриця Анна Іоанівна вимагала: "...стараться, чтобы такая науки вводитъ на собственномъ российскомъ языке..." Згодом вона видала секретний указ "Про шлюби малоросів", де вказувалось на необхід-

¹ Грушевський М.С. Історія України. Київ-Львів, 1913. С. 423-424.

ність всіяко стимулювати шлюби з великоросійськими підданими. Катерина II у секретній інструкції генерал-прокуророві О.Вяземському закликала старатися, щоб "век и имя гетманов исчезло". У цій же інструкції імператриця формує шляхи і мету русифікації в Україні, Ліфляндії, Фінляндії: "...надлежит легчайшим способом привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях".¹ За царювання Катерини старшину українську зрівняно з дворянами російськими, чини козацькі переведено на чини російські. Відкрито українцям дорогу до найвищих посад російських. Селянство українське віддано українській старшині в люте кріпацтво, у всім зрівнявши з селянами великоруськими, аби тільки старшина, пани українські забули гетьманщину і права українські.

Як ми вказували вище, після татарських нападів і захоплення України чужоземними правителями розпочався занепад освіти і культури на українських землях. І.Я.Франко писав: "...Часті напади татарські, а з другого боку, й недбалство русинів, і політика поляків зробили те, що на Русі не було шкіль, не було письменних людей, не було книжок".²

Значна частина української молоді вчилася в кафедральних і парафіяльних католицьких школах. Кафедральні школи були професійними /готували священнослужителів/ і загальноосвітніми школами, де вивчали різні науки, що входили в систему семи вільних наук і поділялися на дві групи: трівіум і квадріум.

Для зміцнення римо-католицизму було закликано до Польщі єзуїтів, які "вели агітацію за римську віру і, що найголовніше, - основували школи, в котрих учили молодь у своїм дусі, особливу увагу звертали на дітей великих панів, обертаючи їх в латинство".³

¹ Цит. за роботою: Лизанчук Василь. Етнопсихологічний розбій. Молодь України, 1992, 3 квітня.

² Франко І.Я. Дві

³ Там же. С. 584.

Українська національна університетська бібліотека
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА ВІБЛІОТЕКА
інв. № 753465

Єзуїтська школа завойовувала авторитет у багатих батьків. Характерним свідченням цього є духовний заповіт Василя Загоровського, який писав у ньому, що коли дітям буде по сім років, то їм треба взяти доброго дяка або віддати в школу у Володимирі навчати руської науки. "А коли им бог милосердний даст в своем языке руском, в письме святом, науку досконалу", тут треба знайти бакаляра для навчання вдома латинської мови, а потім віддати дітей "до Вилни к єзуитам, бо там хвалят дѣтям добрую науку", де б вони сім років навчалися, не приїзжаючи додому.¹

Але, не зважаючи на блискучі успіхи, старання римо-католицької пропаганди не могли досягти бажаних результатів, бо за православ'я з однієї сторони стояли козаки, а з другого боку відроджувалась руська освіта і культура.

В 1560 році в Заблудові в маєтку гетьмана Григорія Хоткевича створена друкарня, де Іван Федоров і Петро Метиславенць в 1569 році видрукували Учительне Євангеліє, а в 1575 році – Псалтир. Потім ця друкарня зачепала і Іван Федоров виїхав до Львова.

З полемічної боротьби православ'я і католицизму, крім питань, які мають пряме відношення до віри, піднімалось і питання мови. Єзуїт Скарга в ній полемічно стверджував, що з слов'янською мовою не можна стати вченим, що від неї іде невільство і помилки. У відповідь на це було видано граматики спочатку Зизанія, а потім Мелетія Смотрицького. Але освіченим людям було ясно, що для ефективної боротьби потрібна допомога мови вищої культури, а значить мови грецької, а тому "потрібна школа, і не школа лише простої грамотності, яка і створювалась всюди при братствах, а школа вища, з грецькою мовою і відомим, хоч би неповним циклом "вільних наук".²

Першим, хто зрозумів, що вирватися з занепаду Русь не зможе без розвитку освіти був князь Костянтин-Василь Острозький. Він вирішив

¹ Українська література XIV-XVI ст. Київ, 1988. с. 171.

² Фіменко А.Я. История украинского народа. Киев, 1990. с. 185.

ГРАМАТИКА СЛОВЕНСКА.

Съставлена, Лаврентіємъ
Зизаніємъ.

ОГРАМАТИЦѢ

Что есть Грамматика;
Грамматика есть, известное
словесное искусство, еже благо
глаголю и писати.

Толкованіе.

Грамматика есть певное слово,
жебымы доре мовили и писали.

Същесе.
Колікъ есть часті граматіи
А

Грамматика Лаврентія Зизанія

провести реформу шкільництва в дусі нової освітньої програми та своїм меценатством довів, що й слов'янська мова може мати свою граматику та бути придатною до вивчення вільних наук. На свої кошти спочатку він відкрив дві початкові школи, а саме в Турові на Поліссі /1572 р./ і Володимирі на Волині /1577 р./. На утримання учителя у володимирській школі призначив один із просвітолюбної шляхти, а саме власник Завалля Засиль Загоровський, частину доходу від свого майна.¹ Коло 1580 р. була відкрита школа в Острозі, а коло 1577 р. там же відкрита друкарня, де в 1581 році була видана перша слов'янська повна Біблія. Створення друкарень мало безпосередній вплив на розвиток освіти. В період з 1574 по 1678 рік на Україні функціонувало більше 20 типографій, кожна з яких друкувала навчальну літературу.²

Острозька школа була школою вищого типу, яку сучасники називали "тримовним ліцеєм", "колегією", "грецькою школою", "грецько-слов'янською", а навіть академією. Це була вища школа, в якій учили крім тодішньої так званої книжної руської мови, грецької та латинської мов. По зразку західноєвропейських вищих шкіл мала острозька школа характер школи семи вільних наук, які поділялися на трівіум і квадвіум. В цій школі прагнували грецький учений Кирило Лукаріс, що пізніше був патріархом константинопольським, розумні і вчені русини Герасим Смотрицький, батько Максима /у чернецтві Мелетія / Смотрицького, галичанин Іван Чичигинський, пізніше монах Іов, засновник скиту Манявського, а також просвітер острозького собору Дам'ян Наливайко, брат козацького патетика Северина, вісім років тут навчався майбутній гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. В Острозькій друкарні побачили світ три видання Часослова, що відігравав роль книжки для навчання грамоти та ціла низка полемічних творів на захист православної віри. Та після смерті К. Острозького школа в Острозі занепадала і на її місці була заснована єзуїтська колегія.

¹ Андрусак М. Шкільництво на Україні за княжих і козацьких часів. - Рідна школа, 1934, ч. 4-5. С. 61-63.

² Антологія педагогической мысли Украинской ССР. М., 1988. С. 13.

Острозька Біблія, надрукована Федоровичем

Михайло Грушевський так писав про Острозьку школу: " Всеж таки се була школа вищого типу і тим ворогам православних, які доводили, що на православнім ґрунті неможлива наука, неможлива освіта, — острозька школа була доброю відповіддю на самім ділі. Від неї починаєть ся поворот до вищої освіти на Україні ".¹

Відзначаючи велику роль князя Острозького у створенні шкіл, друкарні, в спонуканні всіх православних дворян робити те ж саме, треба визнати, що серед української знаті бажаючих наслідувати його приклад було дуже мало. І здавалося, що справа освіти народу занепаде.

Але за освітню справу взялися братства, які ставили перед собою мету проводити просвітню діяльність для підняття і зміцнення православ'я через відкриття шкіл і типографій, випуск книг і проведення проповідей.²

Відомостей про перші навчальні заклади, організовані братствами дуже мало. Досліджуючи цю проблему, І.П. Крип'якевич стверджує, що у передмістях Львова у XVII-XVIII ст. було 11 українських шкіл, а найдавніша з них школа згадується під 1546 р.³ Учителем в школі був дяк і його доходи склалися з оплати, яку вносили батьки учнів, частина з оплати похоронів, "святочне", секретарство в братстві, оренда церковного ґрунту, виріб і продаж свічок / останнім доходом він ділився з "виростками", що співали на крилосі /. Цікаво, що спочатку в школі порядок наводили самі учні, а вже потім братство для цієї справи наймало "діда" і він за не діставав безплатне помешкання в школі / мабуть, не був учень /. Старші студенти допомагали братчиком у веденні книг.

Крип'якевич І.П. встановив, що в Тисменині близько 1560-70 р.р. була школа, в якій учився грамотишов Кнігиничський. В 1753 році тут

¹ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. С. 222

² Фіменко А.Я. История украинского народа. Киев, 1990. С. 183.

³ Крип'якевич І.П. Про давні наші школи у Львові // Діло, 1912, ч. 125. С. 7 / 6 червня 1912 р. /.

Α Δ Ε Λ Φ Ο Τ Η Σ .

Γ Ρ Α Μ Μ Α =
Τ Ι Κ Α Δ Ο Β Ρ Ο Γ Λ Α Γ Ο -
Λ Η Β Α Γ Ο Ε Λ Λ Η Ν Ο Ζ Λ Ο Β Ε Ν
Σ Κ Α Γ Γ Λ Ξ Ι Σ Α . Σ Ο Β Ε Ρ Σ Η Ν Η Γ Ο
Η Σ Κ Ξ Ι Τ Α Α Ο Σ Μ Η Χ Α Σ Η Ξ Η Σ Λ Ο Β Α .

Κ ο ν α κ α ζ α ν ή μ η ν ο γ ο ν μ ε ν ή μ ο μ ο υ
Ρ ο β ί ν σ κ ο μ ο υ ρ ο δ ο υ .

Β Ο Λ Β Ο Β Η Ξ .

Β α ρ υ κ α ρ η ν η Β ρ α τ σ κ ο ύ η Ρ ο β ί ν ,

№ 1 Φ 4 1

Грецько-українська граматика [159] року,
зложена в брацькій школі львівській.

була школа при церкві Вознесення.

Засновник Станіслава Андрій Потоцький 14 вересня 1658 року дав дозвіл мешканцям грецького обряду поставити в місті церкву і при ній заснувати братство і школу з одним учителем. При цій міській церкві Воскресіння Христового згадується школа 1755 р., в окремому домі з двох кімнат. В 1806 р. вона вже потребувала ремонту.

Школу в Галичі засновано мабуть при кінці XVI століття, учнів тут якийсь час навчав Йосиф, протосингел александрійського патріарха Дукартса.

За благословенням патріарха Фремії рогатинські міщани заснували братство в жовтні 1589 р. і при ньому створили школу. В 1591 р. учителював там дяк Федір зі Львова, якому міщани закидали, що він хворий та що співає в церкві не по місцевому, а "по литовському". Йому для допомоги зі Львова прислали другого "дяка шкільного", що вів науку грецької мови на зразок "школи львівської науки". Школа ця закрита в 1593 році внаслідок спорів серед самого братства та виступів проти нього з боку епископа Гедеона Балабана.¹ Слід відзначити, що в Рогатині і Галичі школи були з навчанням слов'янської і грецької мов. В Перемишлі крім них вчили також латинської. Початкові парафіяльні школи були в XVII-XVIII ст. майже в кожному західноукраїнському селі і містечку.² Ці школи, як і за княжих часів, мали церковний характер. В них вчили дяки, а навчання зводилося до вміння читати церковно-слов'янське письмо та до богослужбного співу.

Глибоко живчав І.П.Крип'якевич історію школи в Володимирі Волинському³, яку у 1097 р. візитував літописець Нестор. В 1577 р. тут була українська школа при церкві св.Іллі. В 1586 р. тут відкрита друга

¹ Крип'якевич І.П. З історії галицького шкільництва// Рідна Школа, 1933, ч.2. С.24-25.

² Там же.

³ Крип'якевич І.П. Шкільні традиції Володимира Волинського// Рідна Школа, 1933, ч.7. С.104-105.

школа, яка в 1588 році стала гімназією, де навчання відбувалося слов'янською і грецькою мовами. В 1670 р. школа перейшла під опіку Василіан і стала колегією, в 1773 році школа стала називатись підружною, з 1795 - повітовою і навчання відбувалось польською мовою. З 1869 р. працювала міська двокласна школа російського типу.

Найбільш славною була Львівська школа, яка заснована при церкві Успенія і монастирі св.Онуфрія у 1586 році "для научення дітям всякого стану - аби не був рід їх наче безсловесний задля ненаучення".¹ Братство одержало право Ставропігії і присвоїло собі право нагляду над-благочинністю і порядком руської церкви. Братство слідкувало за моральністю мирян і мало монополію виховання, а також право друкувати церковні книги, граматику, пітику і філософію. Спочатку в школі вивчали тільки грецьку і слов'янську мови. В школі було зосереджено великі наукові сили. Тут працювали архієпископ Арсеній, брати Зизанії / Степан і Лаврентій /, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іван Борецький та інші. Уже за п'ять років по заснуванні школи виходить /1591/ вложена її студентами греко-слов'янська граMATика "Адельфотес", що дуже піднесло престиж школи, і в наступному 1592 р. король дозволив розширити програму школи, впровадити до неї "свобідні науки" латинською мовою.²

Львівська школа стала зразком для створення в багатьох містах братських шкіл, які брали собі учителів з львівської школи або посилали туди своїх учителів на навчання. Братські школи поширювались і по інших землях. Вони були відкриті в Луцьку, Вільно, Могилеві, Мінську і тн.

Костомаров М.І. підкреслював, що всі руські православні братства із своїми закладами були явищами більш або менш короткочасними і не досягли головної мети. Братства ці могли триматися тільки до того часу

¹ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України, Київ-Львів, 1913, С.226.

² Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.178.

В цьому ж класі викладали геометрію і астрономію. Другий, найвищий, був клас богослов'я, викладання якого введено в 1689 році. В тому ж класі викладали гомілетіку і учні вчилися писати проповіді.

Зміцненню і розвитку принципів виховання, які були в Київській колегії, служила конгрегація, яка ділилася на шість / учні старших класів / і меншу / учні молодших класів /. Мета конгрегації – релігійно-виховна. Вступник в конгрегацію давав урочисту присягу, в якій обіцяв поважати училищну обитель і завжди пам'ятати про неї. Конгрегація мала своєрідне самоврядування / префект, асистент, нотарій і т.п. / і деякі юридичні права. Конгрегація прив'язувала серця юнаків до рідної школи, робила для них більш ясними і зрозумілими ті цілі і задачі, які вона переслідувала, привчала їх до самодіяльності і до серйозного виконання своїх обов'язків.¹

В 1634 році П.Могила відкрив колегію у Вінниці, як філію київської, а в 1636 році відкрито крем'янецьку колегію. В 1639 році винницьку колегію перенесено на Волинь до Гоці.

Зразком для створення братських шкіл / колегій / були єзуїтські колегії. Братські школи, засновані на звичайній у середніх віках схоластичній зразок, мали на меті конкуренцію з латинськими школами, особливо єзуїтськими колегіями, що безповоротно полонізували молодь, яка до них ходила.² Спочатку навчальною мовою в братських школах була слов'янська. Але поступово вона витісняється латинською і польською мовами. А коли Київ був у складі Росії, царський уряд проводив цілеспрямовану роботу на русифікацію колегій. Так, з 1765 р. було введено викладання російської мови за правилами петроградської академії наук, а з 1783 року введено викладання ряду предметів на російській мові із "соблюдением выговора, каковы употребляется въ Императорских". З 1784 р. читання всіх лекцій мало вестися лише ро-

¹ Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – поч. XIX в. Київ, 1924. с. 125.

² Стремев Сергій. Історія українського письменства. т. I, Нью-Йорк, 1991. с. 128.

сійською мовою.

І польський і російський уряди утискували колегію, чинили різні перешкоди для присвоєння їй звання академії. В 1700 р. Петро I називав школу в своєму указі академією, а в 1701 році в царській грамоті колегія була прямо названа академією, хоч права академії їй було дано ще в 1694 році.

Не дивлячись на панування латинської мови, київська колегія працювала і над розвитком руської мови і словесності. Студенти писали проповіді, складали вірші, готували театральні діїства /"вертепи" тощо/ руською мовою. За висновком М.І.Костомарова, хоч студенти, які закінчили курс в колегії, не знали законів природи настільки, наскільки вони були відкриті і досліджені тодішніми передовими вченими на Заході, мало знали історію, географію, правознавство, освіту в колегії не можна вважати однобічною, бо достатнім було того, що вони могли бути не нижче освічених поляків свого часу.¹ Отже, колегія була важливим осередком боротьби українського народу проти ополячення і окатоличення, сприяла збереженню національної культури, її розвиткові.

Київська академія не витримала боротьби з царським урядом і перестала існувати в 1817 році. З 1819 до 1917 року тут діяла духовна академія.

Києво-Могилянська академія була демократичним, всестановим закладом. В ній навчалися діти всіх верств населення – шляхти, міщан, козацтва, духовенства, бідняків, а їх наставниками були гетьмани, духовенство, вчені. Молодь сюди приїздила з різних куточків України, Росії, Білорусії, Молдавії, Греції та ін. Академія давала високий рівень освітньої і наукової підготовки, формувала українську інтелігенцію, щоб та виконувала поставлене перед нею засновниками завдання "щоби молодіх наукам вільним навчена була". За рахунок випускників академії поповнювалось число грамотних людей в Запорізькій Студії. Обсяг наук, їх структура відповідали кращим європейським зразкам. Було введено систему

¹ Костомаров М.И. Исторические произведения. Киев, 1930. с. 309

вільних наук. Але основа навчання була національною. В основі цієї системи лежало два головних блоки. Перший – це загальноосвітні предмети, обов'язкові у всіх країнах світу, і відомі з часів Київської Русі. Всі вони вивчалися на основі вітчизняного буття. Другий блок – теоретичні, загальноосвітні, етично-філософські дисципліни, які посідали чільне місце ще в освіті Київської Русі й були пов'язані з досвідом багатьох країн Сходу і Заходу. В братській школі-колегіумі-академії зливаються потоки народної й академічної, вітчизняної і світової освіти на ґрунті пам'яті історії, державного мислення, національної самосвідомості. Завдяки цьому й знаходить подальший розвиток започаткована ще Іларіоном, В.Мономахом та Я.Мудрим людиноцентристська педагогіка.¹

Виховані на національній основі та загальнолюдських цінностях, випускники академії були свідомими, самовідданими патріотами України.

Крім Києво-Могилянської академії були на Гетьманщині латинські колежі в Чернігові і Переяславі, середні школи при жіночих і чоловічих монастирях та народні школи, де вчили дяки. Українське дворянство і козацька старшина широко використовували для виховання і навчання своїх дітей студентів академії та вчителів-іноземців, які проводили навчання в домашніх умовах.

Зміни, що відбувалися в організації освіти в країнах Західної Європи у XVIII столітті, вплинули на зміст навчання в українських школах. В 1753 році в Київській академії та в 1768 р. в Харківській колежі було введено вивчення французької мови. В другій половині XVIII століття були відкриті французькі пансіони в Глухові, Стародубі. В Борисполі відкрито в жовтні 1738 року семінарію. В Переяславі семінарія існувала до 1862 року, а потім її перевели в Полтаву /в ній вчився Іван Котляревський/. Від 1785 до 1797 року працювала семінарія в Новгороді Сіверському.

¹ Кононенко П. Мова і педагогіка // Освіта, 1992, 16 червня.

Для того, щоб діти мали де одержати військовою освіту, а також оволодіти європейськими мовами і правничими науками і тим самим здобути доступ до дипломатичної урядової служби, шляхта в другій половині XVIII століття почала вимагати створення спеціальних шкіл і університетів. Було / в 1760 р. / розроблено проект відкриття університету в Батурині, але, в зв'язку з шовіністичною, імперською політикою царського уряду йому не судилося здійснитися.

Під кінець XVIII століття було розроблено план реформи народної освіти / затверджено 5 серпня 1786 р. /, згідно з яким школи поділялися на три типи: головні школи – чотирьохкласові, середні – трикласові та малі – двокласові. В 1797-99 роках на Київщині була лише одна головна школа, на Полтавщині – три, на Чернігівщині – 6. До урядових шкіл населення України ставилося негативно, бо вони, на його думку, готували канцеляристів і сутяг, ненависних народів.¹

Братські школи, які діяли на території України, відіграли важливу роль в розвитку шкільництва. "Ці школи вмieli прививати вихованням свідому і глибоку любов до всього рідного для них, для всього руського, що сприяло формуванню в дітей національної самосвідомості. Цьому сприяло те, що в братських школах вивчали слов'янську мову. Особливе значення для досягнення цієї мети мало вивчення руської мови, яка була надзвичайно дорогою для учнів братських шкіл, як мова рідна для давньої людини".²

Ча характеру виховної роботи в школах України впливала "глибока відданість батьківщині, яка доходила до самопожертви, безумна відвага і сміливість, товариська взаємовиручка і допомога, правдивість, чесність в поєднанні з простотою звичаїв, якими характеризувались запорожці".³

¹ Строполок Степан. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С.63-64.

² Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI-поч. XIX в. Київ, 1924. С.30.

³ Митуров Е.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII в.в. И., 1968. С.160.

Нестор Літописець

Українська школа виховала цілу плеяду полум'яних борців за волю України, видатних письменників-полемістів, передових педагогів свого часу. Педагогічні погляди учителів братських шкіл синтезували в собі багатотомовий виховний досвід українського народу, принципи античної педагогіки і ідеї епохи Відродження. До особи вчителя ставились суворі вимоги. В статуті Львівської братської школи вони сформульовані так: " Дидаскал або учитель цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпустник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамсловець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, - а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра у всьому ".¹

Тісні зв'язки з гуманістами різних країн підтримували українці Юрій Дрогобич / Юрій Котермак /, Павло Русин із Лосна, Станіслав Оршовський із Перемішля. Вони писали свої твори латинською мовою вищої школи і науки всієї Європи. Серед учнів Юрія Дрогобича - професора і ректора Болонського університету - відомий німецький поет-гуманіст Конрад Целтце та славетний польський астроном Миколай Копернік.

Павло Русин навчався в Грейфсвальді, одержав ступінь магістра в Краківському університеті і став викладати латинську літературу. Він в 1509 році видав у Відні збірку власних латиномовних творів.

Станіслав Оршовський навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Болонському та Падуанському університетах, вдосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. Свої твори він підписував подвійним прізвищем Оршовський-Русин, або Оршовський-Роксолан, чим підтверджував свою національну приналежність. В одному з своїх листів він писав: " Вітчизна моя, Русь, простягається над рікою Тиром, яку жителі надбережних околиць називають Дністром, - біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини. Народ той, ведучи

¹ Історія української культури, Нью-Йорк, 1990, С.128.

« Дружба »

збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татарів, не займався ніколи науками і філософією, зупинившись на освіті середньої міри, частково слов'янській, частково латинській, на такому ступені, який був необхідний для ведення служби божої і до вироблення законів... Потім, за пам'яті наших предків, - внаслідок перемоги Польщі, - народ той зазнав впливу латинської культури, і то такого значного, що нині на Русі латинський обряд має першість перед грецьким, оскільки більша частина шляхти прийняла обряд латинський; селяни ж і люди нижчого стану зберегли обряд грецький".¹

Серед вихованців Київської братської школи, а потім колеґії-академії, які відіграли визначну роль в розвитку освіти, літератури, мистецтва, в будівництві української державності можна назвати: Василя Борського-Григоровича, князя Олександра Безбородька, Інокентія Гізеля, Петра Гулака-Артемовського, Рафаїла Заборовського, Юрія Попичського, Захара Копистенського, Сильвестра Косіва, Івана Максимовича, Єлисея Плетенського, Феофана Трокоповича, Мисіяна Саковича, Івана Самойловича, Григорія Сковороду, Єпіфанія Славинського, Кирила Транквіліон-Ставровського, Дмитра Туптала, Єогдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Варлаама Ясинського і багатьох інших.

Київська академія та її випускники мали величезний вплив на розвиток культури не лише в Україні, але і за її межами. Зокрема, велику групу випускників було запрошено до Москви "ради навчання словеноросійського народу дітей еллінському наказанію". Головним а приїжджих був ієромонах Єпіфаній Славинський, який одержав освіту і за кордоном. Окрім перекладів книг, обов'язком київських монахів було навчання чужців в училищі, яке було відкрито в київському Преображенському монастирі. Від першозначного Єпіфанія Славинського було вчлено велике число богослужбних книг, а також світських книг з історії, педагогіки, географії і навіть анатомії. Великий вплив в Москві

¹ Українська література XIV-XVI ст. Київ, 1938. С.155-156.

в і мав Симеон Петровський-Ситинович, відомий широкому колу як Симеон Полоцький, та багато інших вихованців Києво-Могилянської академії, яка впродовж двох століть була важливим осередком культури, науки, закладом, де формувалися національно свідомі кадри.

Гуманістичні ідеї людської рівності відображені в працях Кирила Ставровецького, який вважав необхідним розповсюджувати знання серед народу, бо освіта, на його думку, є основним засобом викриття вад людського суспільства і виховання людей в дусі рівності і братської взаємоповаги.

Навчання в Києво-Могилянській академії вплинуло на те, що Г.С.Сковорода сприйняв ідеали філософії гуманізму і просвітництва, віру в неминучість торжества правди і справедливості. У нього виринає переконання, що справедливе суспільство виникне на ґрунті освіти, пізнання людьми самих себе. Концентрами педагогіки Г.С.Сковорода були природа, сім'я, суспільство. Він пропонував навчати з допомогою картинок природи, тварин, небесних світил з супроводжувальними афористичними, повчальними текстами. Бо вважав, що людина-природа-всесвіт, матеріальне і духовне є нероздільними. Основов вчення Сковорода є концепція трьох світів: макрокосма /"обительний мир", всесвіт/, мікркосма /людина/ і світ символів /Біблія, міфологія тощо/. Другою тріадою Сковорода вважав єдність Землі, неба і сонця і третьою - єдність тіла, розуму і серця. Як центром землі і неба є сонце, бо воно дає життя, так центром макро і мікркосми є слово /світ символів/, бо воно втілює їхню безсмертя. А центром між тілом і розумом є серце, як втілення сутності людини та її психіки, філософії, етики, основа гармонії між тілом і духом /душею/. Звідси Сковорода виводив основу педагогіки: формувати особистість великого серця. Це досягається шляхом самопізнання, навчання у природи, плекання в собі духу добра і свободи, служіння Вітчизні та пошук власної сутності.¹

¹ Педагогічні ідеї Г.С.Сковорода, // За ред. О.Г.Дзевежина.- К., 1972; Григорій Сковорода. Твори. Київ, 1983.

Таким чином українська школа і українська педагогіка XVI-XVIII століття, спираючись на народну практику освіти і виховання, утверджувала і розвивала прогресивні ідеї поширення освіти і грамотності на Українці, а також боротьби за національне і соціальне відродження. Але разом із світлими сторічками історії, серед яких одна із найяскравіших - створення Києво-Могилянської академії, є і важкі сторінки. Почався "чорний" період, коли Москва перебрала до своїх рук найталановитіших людей. Було зроблено перші кроки до знищення нашого народу. Один із найбільш важких кроків була заборона наприкінці XVII століття української школи і відкриття замість неї російської, в яку народ не хотів віддавати своїх дітей. Чужа мова в школі відмежовувала українську інтелігенцію від народу, відбивала бажання до освіти, знижувала освіченість та вихованість населення України.

Становище, що склалося, А.Я.Сфименко характеризувала так: "Назустріч прагнення українського вищого стану, лівобережного і слобідського, до того, щоб відділитися від свого народу, йшли свідомі стремління держави до культурної асиміляції південноросійських областей. Елементарна школа, ще недавно настільки ж необхідна кожній українській громаді, як і церква, з якою майже складала одне ціле, зникала: дітям кріпаків всяка школа була шкідливою розкішшю, панські діти не потребували більше науки в "дяка", а вчилися у виписаних російських і іноземних учителів; для проміжних станів були влаштовані Катериною II і Олександром I "народні училища". Середня школа, представницею якої була семінарія, все більше і більше втрачала свій старий національний характер; на не спрямована була опіка начальства, яке проводило приписану йому програму дій. Те ж саме відбувалося і з вищою школою, котру для Лівобережної України представляла собою Київська Академія, для Слобідської - Харківський Колегіум".¹

¹ Сфименко А.Я. История украинского народа. Киев, 1990. С. 363-364.

Боротьба за національну школу в
XIX – на поч. XX століття

XIX століття характеризується загострення боротьби за національну школу на всій території України. Ця боротьба мала свої відмінності і різні результати в різних регіонах України.

В школах тих українських земель, які відійшли до Росії в результаті поділів Польщі /Віленський навчальний округ/, було введено російську мову, змінено підручники для викладання історії та інших предметів у тому напрямі, щоб вони відповідали монархічному устрою держави. Мова викладання в основному залишилася польська. Гімназії тут були шестикласними, повітова школа трикласною, в парафіяльних школах давалися відомості із землеробства і ремесел /крім читання, закону Божого, моралі та арифметики/. Парафіяльні школи були дво- і чотирирічними. Статус гімназії мали школи тільки у Вінниці, Барі та чотирикласна у Немирові. Ці школи були недоступні дітям трудящих. Після придушення польського повстання 1830–1831 р.р. царський уряд запровадив у школах навчання російською мовою.¹

На півдні України на початку XIX століття освіта була ще в стадії становлення. До середини XIX ст. на території Одеси і навколишніх поселень було тільки 8 початкових шкіл, а в центральних кварталах, якщо не рахувати кількох приватних, національних і неросійських церковних шкіл, їх зовсім не було. При цьому в Одесі в 1852 році було уже біля 96500 постійних жителів. Тут шкільництво почало швидко розвиватися в другій половині століття.²

Дещо краще була поставлена освітня справа в Чернігівській і Полтавській губерніях, де в школах було викладання українською мовою. Обмеженим було число початкових шкіл на Харківщині та у Подільській губернії, де початкових шкіл в цей період майже не відкривали.

¹ Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні. К., 1991. С. 128.

² Гольдин Ф.Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины II пол. XIX–нач.XX столетия. Одесса, 1965. С.5.

Фактичний стан справ доказує, що репресії царського уряду привели до того, що майже не створювалися нові початкові школи, а середні й середні спеціальні заклади відкривалися переважно в північно-східних губерніях. У західних губерніях /Подільській та Волинській/ уряд найбільшу увагу приділяв створенню духовних училищ, зокрема пансіонів для дворян.¹

У 1804 році в царській Росії було запроваджено нову систему освіти, яка базувалася на навчанні російською мовою. Новий статут обумовив відкриття університетів, гімназій, повітових і парафіяльних шкіл. Національні школи були закриті. Жорстоко переслідувалася українська мова, пісня, фольклор.

В 1828 році був прийнятий новий шкільний статут, який узаконив становість і релігійність освіти, віддавав початкову школу від середньої і вищої. Діти трудящих могли навчатися лише в парафіяльних школах і повітових училищах. В останніх переважали діти купців, ремісників, міщан. Гімназії призначалися для дітей дворянства. В парафіяльних школах міщевостей, де проживали ремісники, дозволялося відкривати другий клас для вивчення спеціальних предметів, а при повітових школах – курси для вивчення наук, що сприяють розвитку торгівлі і промисловості. Цей дозвіл дав можливість збільшити число таких класів і курсів, що було обумовлено потребами економічного розвитку. Але, на жаль, повсюди навчання проводилося лише російською мовою.

У 1863 році міністр внутрішніх справ Валуєв своїм указом заборонив видання науково-популярної літератури для народу та підручників українською мовою, бо такої мови "не было, нѣтъ и быть не может". В зв'язку з ним, виданий 14 липня 1864 року статут про початкові народні школи передбачав навчання в усіх школах лише російською мовою. Нічого в мовному питанні не змінилося і з появою нового статуту в

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. К., 1991. С.139.

1874 році. В цьому статуті також підкреслено, що в початкових народних школах навчання проводиться російською мовою.

Після 1864 року в ряді губерній України введено земства, які відіграли велику роль в розвитку освіти. Про це свідчить те, що у 1897 році у земських губерніях України середній процент грамотності становив 21,2, а в неземських грамотність населення була 16,9%.¹ Земства створювали школи, що знаходились на їхньому утриманні, організовували вчительські курси і з'їзди. Число земських шкіл в 1896 році у кілька разів перевищувало число шкіл в 1856 році. Хоч не раз повітові і губернські земства клопоталися перед урядом про дозвіл на навчання учнів українською мовою, їх прохання не були задоволені. Тому навчання в школах здійснювалося російською мовою і використовувались російські підручники. За спроби навчати дітей українською мовою вчителі негайно позбавлялись права на працю. Були заборонені для навчання учнів "Граматика" П.Фуліша, "Букварь южно-русскій" Т.Левченка, "Українська абетка" М.Гатука, "Арифметика" Д.Мороза та багато інших підручників, а натомість використовувались "Зелені Кохли" Д.Тихонірова, задачки Бвтушевського, читанка Гуцакова "Школа і дома" та ін., в яких давались перекручені відомості про Україну і українців.

Так, в статті "Козачество и Малороссія" з читанки Гуцакова йде мова про те, що козаки – це банда, що займалася розбоями, грабінництвом і в'їною з татарами, а Малоросією стала називатися країна, що її заселяли дніпровські козаки.²

Та всім забороч української мови в школі русифікаторам було замало. І 18 червня 1876 року царем було видано указ, в якому проголошена "абсолютна заборона читати і писати по-українськи". Українська мова втрачала право на функціонування в школі, літературі, культурі.

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні, т. 1, 1991. с. 129.

² Строполко Ст. Історія освіти на Україні. Львів, 1927. с. 112.

Російський "поступовець" Петро Струве писав, що історичний процес уже довершив злиття українського народу з московським в один національний організм, так що український елемент цілковито розплився у московському морі. Старатися тепер творити українську національність означало б розбивати один "руський організм". Проти цього протестують всі росіяни і мусять солідарно, всіма силами і серетиками його поборювати". Щоправда, П.Струве великодушно визнавав, що українська культура має право на існування, але тільки в формі народних пісень, казок і творчості в народного побуту.¹

Таким чином, початкова школа в Україні в XIX столітті була осередком денаціоналізації, русифікації українців.

Суспільно-економічний розвиток у XIX ст. вимагав широкого відкриття не тільки початкових шкіл, але і навчальних закладів. Тому уряд змушений був відкривати університети та гімназії. У 1805 році в Харкові відкрито університет, який мав словесний, етико-політичний, фізико-математичний та медичний факультети. В цьому ж році відкрито в Ніжині гімназію вищих наук, яка потім перетворена в ліцей, а згодом стала інститутом історико-філологічних наук. 15 липня 1834 року відкрито університет в Києві, а в 1865 році в Одесі відкрито так званий Новоросійський університет.

Хоч царський уряд намагався зробити університети центрами русифікації, його надії не справдились. Київський і Харківський університети були центрами української патріотичної думки. Серед професорів Харківського університету були П.Гулак-Артемовський, І.Срезневський, М.Костомаров, А.Метлинський та інші.

В Київському університеті працювали М.Максимович /перший ректор/, В.Антонович, М.Владимирський-Будемов та інші. Тут під керівництвом В.Антоновича виникла Київська історична школа, вихованцями якої були

¹ Михайленко М. Росія і Україна. Київ-Відень, 1921. с. 36-37.

М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, Д.Багалій, Б.Ляскоронський та ін.

В 1915 році на Україні діяло 16 вищих навчальних закладів. Серед них Духовна Академія, технологічний інститут в Харкові, політехнічний інститут в Києві та Одесі, ветеринарний інститут у Харкові, гірничий у Катеринославі, консерваторія в Києві та Одесі, жіночі медичні інститути в Києві, Харкові та Одесі, Комерційні інститути в Києві і Харкові та ін. Мовою викладання у вузах була російська, німецька, польська.

Згідно із статутом гімназій від 1804 р. навчання в цих закладах тривало чотири роки. В гімназіях вивчали латинську мову, математику, історію, географію, статистику, філософію, природознавство, політичну економію, технологію, французьку і німецьку мови, мистецтво та малювання.

1 жовтня 1806 р. була відкрита гімназія в Крем"янці. Вона була чисто польською гімназією і наближалася за переліком предметів до професійної. В цьому ж році на базі головних шкіл створено гімназії у Харкові, Чернігові, Катеринославі. Пізніше стали створюватись гімназії і в інших містах. Для дівчат також відкривали середні школи. Серед них "інститут для шляхетних дівчат" в Харкові, Полтаві /1818 р./, в Одесі /1829 р./, Юзеві /1833 р./, єпархіальні школи та жіночі гімназії /Київ - 1850, Харків, Полтава - 1860 р./ та інші.

Станом на 1 січня 1901 року число навчальних закладів було таким:¹

Навчальні заклади	! По Одеському округу !	! По Київському округу !	! По Віленському ок.
Чоловічих гімназій і про-гімназій	28	24	13
Реальних училищ	11	8	7
Жіночих гімназій і прогімназій	43	30	6

¹ Гольдин Ф.Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины II пол. XIX-нач.XX столетия. Одесса, 1965. С.37.

Міських училищ	49	29	25
Початкових училищ	3079	2760	1689

Окрім цих шкіл в Україні діяли церковно-парафіяльні і ремісничі школи, школи професійної освіти, навчальні заклади для підготовки вчителів. У другій половині XIX ст. на Україні було лише два учительських інститути /Ніжин і Феодосія/. Перші педагогічні школи з"явилися на початку 60-х років. Вони готували вчителів для шкіл Лівобережної України. Київська Тимчасова педагогічна школа, яка утворилася в 1862 році, випускала краще підготовлених вчителів, ніж учительські семінарії. Значного поширення набули літні учительські курси, де здійснювалось підвищення професійного рівня вчителів.

Станом на 1915 рік в Україні діяло 125 середніх шкіл, в т.ч. 8 учительських інститутів, 66 комерційних шкіл, 10 технічних, 11 мистецьких шкіл та ін. Нихчих шкіл було 534. Серед них 33 учительські семінарії, 144 індустріально-технічні школи, 54 сільсько-господарські школи та ін.

Як і початкові народні школи, вищі і середні навчальні заклади були осередками русифікації та денационалізації української молоді. Українська мова в них не вивчалася навіть як окремий предмет.

Але, як писав Михайло Грушевський, українське громадянство не забуло гетьманщину і права українські. Навіть пани українські, взявши вважно, що їм дав царський уряд, таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією. Між народом же і між тим громадянством, що виходило з народу або взагалі з кругів не панських - з духовенства наприклад, було велике незадоволення на нові московські порядки. Народ український свято зберігав пам"ять про стару козацьчину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу над панами. Письменники українські пригадували колишню славу гетьманщини, жалували і обурювалися на неволю народну, гірку до-

лю кріпаків, вихваляли високі чесноти селянської душі, селянського розуму, селянського життя, славили народне слово і народну поезію. Так приготувався ґрунт під народне українство. А виступило воно перед світом в політичній українській товаристві, так званім братстві Кирила і Мефодія.

Створене в 1846-47 роках в Києві Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Білозерським та іншими видатними людьми того часу товариство хоч і проіснувало недовго, але встигло згуртувати навколо себе багатьох українських громадян. Стоячи на ґрунті української пам'яті про визвольну боротьбу - братств, козаччини, війн з Польщею за визволення українського народу, члени братства поставили своїм завданням добитися скасування на Україні всякої неволі, розкріпачення селянства, свободи віри, слова і друку, проведення повної рівноправності, знищення всяких класових привілеїв і нерівностей, поширення освіти і піднесення добробуту народного.¹

Ідеї кирило-мефодіївців, поезії Шевченка мали величезний вплив на українських громадян. Ці ідеї розвивалися в багатьох працях, що в той час побачили світ. В них ставились вимоги розвитку української писемності, українського театру, українського мистецтва, української науки, української школи.

Українська інтелігенція, демократичні сили добре розуміли, що без боротьби з царським самодержавством не можливе національне відродження, розвиток національної культури і школи.

Серед видатних людей, які боролися за національну школу, як основу визволення народу від соціального і національного гніту, був Т.Г.Шевченко. На його думку, школа перш за все має вести навчання на рідній, материнській мові. Він писав: "В школі нас усього, цілком усього навчають, окрім розуміння свого милого, рідного слова. О шко-

¹ Грушевський Михайло. Уто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 45.

ло, школо! як би тебе швидше перешколоти."¹ Шевченко вважав, що школа мусить дати дитині глибокі знання рідної історії, відповідати на питання: "хто ми? чийі діти? яких батьків? ким, за що закуті?"

Т.Г.Шевченко підготував "Букварь южнорусский", який використовувався не лише в недільних, але і в народних школах, де мав великий попит. Шевченко уявляв національну школу, де не лише рідна мова і національна основа навчально-виховного процесу, але і така, де панує правда, де дитину навчають бути правдивою.

Великого значення надавав Шевченко роботі над книгою, самоосвітті. Коли в Україні розпочалося відкриття шкіл для дорослих, Шевченко надає сто примірників "Кобзаря" на користь недільних шкіл. Шевченко був переконаний, що навчання і виховання має бути побудоване на досягненні демократичної педагогіки, а тому говорив про необхідність побудови тогочасної системи навчання, при якій освіта повинна забагачувати, а не обкрадати серце людське.

У повісті "Елизины" Т.Г.Шевченко висміював систему виховання в кадетському корпусі, де у дітей розвивали аморальні звички, брехливість і тінощі. А одночасно поет оспівував могутню силу праці, велич і багатство душі трудового народу, руками якого створені справжні шедеври. Кобзар звеличував людину-трудівника, підкреслював, що найщасливішою в світі є людина працьовита, яка має благородну мету. У багатьох творах поет відобразив мрію трудового народу від звільнення від рабських кут /"Сон", "На панщині пшеницю жала..."/. Робота Шевченка над складанням підручника для народної школи свідчить про його спроби внести в загальну освіту елементи трудового виховання.

В творах Шевченка знаходимо вимоги до особи вчителя, який має бути людиною високої моралі, тонким психологом, вмiє захопити дітей, прищепити їм любов до навчання. Він обурювався безкарністю деяких без-

¹ Шевченко Т.Г. Твори в п'яти томах, К., 1978, т.4. С.263.

грамотних учителів, основним методом роботи яких були "...рїзки, все рїзки, та таї колоти" /"Наймичка"/. Кобзар вважав, що до учительської діяльності, "справи великою мірою благородної і серйозної" можна допускати люде, які чесно виконують свої обов'язки /"Прогулка..."/. У його творах знаходимо образи учителів, які гуманно ставляться до дітей, прагнуть виховати їх чесними громадянами. Це - Демевлій /"Художник"/, І.П.Котляревський /"Елізабета"/.

Важливість освіти і школи для народу добре розуміли свідомі українські громадяни. Серед них був і автор "Граматики" Пантелеймон Куліш. В листі до П.Куліша 4.01.1856 р. Шевченко писав:"А "Грамматика" твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі її розказати. Розкажу колись, як, дасть Бог, побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого", Особливо послідовно П.Куліш проводить лінію на утвердження в свідомості сучасників переконання про історичну необхідність формування української національної літератури і української мови як мови літературної, наукової, без якої професійна освіта на Україні немислима, неможлива.¹

М.І.Костомаров виступив з вимогою відкрити школи з рідною мовою навчання в статті "О преподаванті на ижнорусскомъ языкѣ", яка була опублікована в ч.5 журналу "Основа" за 1862 рік.

Куліш зорганізував у Петербурзі видавництво народних книжок і шкільних підручників. Костомаров організував публічний збір грошей на цю мету.

А коли розвиток української літератури в 60-х роках почав тривожити великоруські круги і на сторінках видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діалект, що просвіта українських народних мас українською мовою доведе тільки до відлучення їх від загальноросійського життя, Костомаров і Куліш у блискучих статтях відбивались як від великоруського високодушства і нетерпимості, так і

¹ Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах, т.І, с., 1969, с. 16.

з претензіями поляків до українських земель. На сторінках "Основи", відбиваючи закиди сепаратизму, вони формували українську національну програму в скромних домаганнях свободи літературного розвитку й народної школи та просвіти. В листі, віддрукованому в "Колоколе" на початку 1860 р., Костомаров писав:"Ми бажали би крім того, щоб уряд не тільки не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоб він поміг нам у цій справі і видав розпорядок, щоб у школах, котрі, як він сам заявив, будуть заведені для нашого народу, викладали предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не урядовою російською, бо інакше український народ буде вичувати тільки слова, але не розвивати свої знання". Подану в цьому листі українську програму закінчує Костомаров енергійною апострофою до росіян і поляків: "Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом!"¹

Своїми практичними ділами боровся за українську школу відомий український філософ Володимир Лесевич. Він, не зважаючи на заборону навчати дітей українською мовою, утримував в 1863-67 р.р. у своєму маєтку в с.Денисівці Лубенського повіту на Полтавщині українську школу. Школа мала свою велику бібліотеку і добре підготовленого за рахунок Лесевича учителя Дмитра Безуглого. Тут вивчали твори Т.Г.Шевченка, І.П.Котляревського, М.Вовка та інших письменників. Закриття школи викликало різкий протест селян і самого Лесевича. І він добивається відкриття школи. Але влада при відкритті заборонила в школі українську мову.

За прикладом Лесевича відкрив українську школу поміщик Гнат Вакревський в с.Березова Рудка Пирятинського повіту на Полтавщині. Але ця школа була закрита керівництвом повіту.

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.522.

Як вказують дослідники, такі факти мали місце також у Київській, Подільській та південних губерніях.¹

З вимогою запровадження навчання українською мовою та зміни змісту освіти різко виступав М.П. Драгоманов в своїй роботі "Народні школи на Україні", опублікованій в 1877 році в Женеві. В ній він критикував реакційну політику царського уряду в галузі освіти, вказував на обмеженість і недосконалість шкільних програм.

Драгоманов вимагав навчання рідною мовою і на національній основі. Він згадував, що "робота в недільних школах, а потім, як їх закрито урядом, то у "Временній педагогічній школі"... все більше зягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, - в справу народної освіти, - і я почав, як міг, пильно студіювати теорію народного елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію"²/підкреслено нами - Б.С./.

Погоджуючись з тим, що мова є одною з найясніших національних ознак, "бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта", Драгоманов М.П. підкреслював шкідливість навчання чужою мовою, бо для її вивчення "треба не одного людського віку! А до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й недоступна". І далі: "Якщо це все прикласти до української мови, котрою говорить в Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всевітньої освіти роблять ті, хто зобороняє мову українську в школах і книгах".³

¹ Борисенко В.Г. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. Київ, 1980. С. 68

² Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. К., 1970, т.2. С. 157.

³ Там же. С.362, 332.

Який вихід бачив Драгоманов М.П. до покращення мовної ситуації? "Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу "милу, красну мову" допомогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святоц.

Тут нема іншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тобто піднімати вагу нашої мови прапором над літературою, котра була б корисна народові і замінила б йому в більшій часті пригод життя чужі мови".¹ Разом з тим, в листі до Ом.Огоновського М.Драгоманов писав, що "ми ставимо над національними почуттями і інтересами критерій вселюдської науки і таких же інтересів"...²

В 60-х роках XIX століття активну просвітницьку роботу серед населення проводили об'єднання інтелігенції, які носили назву громади. Члени громад йшли в народ, відкривали недільні школи, а після їх закриття організовували підпільні українські школи, видавали спеціальні дешеві книги, займалися наукою, вивчали сучасне і минуле життя України.

Влада відразу зрозуміла, яку велику небезпеку несе в собі діяльність громадівців для імперії. Тому шеф знаменитого третього відділення Долгоруков дає наказ київському генерал-губернаторові Васильчикову ужити всіх можливих засобів для припинення діяльності просвітницького товариства, бо вона, "може дати найшкідливіші і пізніші уже непоправні наслідки".³

Серед членів Київської громади були Павло і Платон Чубинські, Павло Житерський, Тадей Гильський, Михайло Драгоманов, Іван Білозерський, Володимир Сильоуб, Петро Косач, Микола Потобня і багато інших відомих діячів. Ідеологом громади був Володимир Антонович.

¹ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. К., 1970, т.2. С. 363.

² Там же. С. 550-551.

³ Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С.220.

нович, поляк за національністю, що народився на Київщині. Ще за університетських часів його погляди виявилися в так званому "хлопоманському русі", а з часом його симпатії до українського народу стали перероджуватися у національну свідомість, яка ще більше зростала. коли Антонович, разом із своїми однодумцями, попав в київську українську студентську громаду.

Погляди і діяльність антоновича злякали польську шляхту. Посипалися звинувачення в зрадї, відступництві, а далі і доноси на хлопоманів. В першому числі часопису "Основа" за 1862 рік, що виходив в Петербурзі під редакцією Василя Білозерського при співучасті Куліша, Антонович опублікував свою відповідь польському журналісту наданнї, що назвав його перевертнем, під назвою "Сповідь". Головні думки сповіді такі. Поляки на Україні мають дві точки до виходу: полюбити народ, серед якого живуть, прожитися його інтересам, вернутися до народності, покинутої їхніми предками, і роботою на користь цього народу направити те лихо, якого наробили тому народові їхні предки, або, коли у них на те не стане сил, переселитися у Польщу, на землю, заселену польським народом – інакше не позбудуться вони ніколи закиду, що вони колоністи, що живуть із праві чужих рук, які загороджують дорогу на розвиток народів, в хату якого вдерлися непрошені. Антонович рішився на перше.¹

Які актуальні і сьогодні слова. І не тільки для поляків...

З "Сповіді" автор вказує, що "...покладаю надію на те, що прагнеш та любов"ю зроблю, що українці коли-небудь визнають мене за сина свого народу через те, що я готовий поділитися з ним..."² Тут же Антонович вказує, що свята народу має будуватися "на власних його національних основах".³

¹ Антонович Володимир. Коротка історія Козащини. Київ, 1991, С. 6.

² Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні. К., 1991, С. 214.

³ Там же.

Шовіністично настроєні росіяни, російськомовні українці та поляки презирливо називали Антоновича та його однодумців хлопоманами, хохломанами, українофілами. В цей час проти українства різко виступали слов'янофіли, які вважали, що українці мають розчинитися в російській масі.

В третьому номері "Основи" 1862 року П. Житенький дав рішучу відповідь таким теоріям. Він доводив, що український народ має свою історію, свою літературу і мову і що доля української мови і письменства залежить від самого народу.

Володимир Антонович завжди відстоював право українського народу на свою мову і вже в похилому віці опублікував у Київських Записках /1908 р., кн. III/ статтю, в якій домагався скасування всіх обмежень для українського слова.¹

Змагаючись за українську школу, прогресивні діячі для навчання широких кіл населення української грамоти створюють недільні школи. Перша така школа була відкрита в Києві 11 жовтня 1859 року. В 1860 році недільних шкіл було 68, а в 1862 році їх кількість доходила до 111.² До викладання в цих школах залучалась українська інтелігенція, студенти. В одній із таких шкіл працював Михайло Драгоманов. Український буквар для недільних шкіл, який побачив світ лише в 1899 році як додаток до "Киевской Старини", підготував Олександр Потебні.

Мовне питання в недільних школах вирішувалось неоднозначно. Михайло Драгоманов писав: "Зараз поступивши в університет /1859 р./, я пристав з усім нашим полтавським грузком до "воскресних школ", бо перша така школа /у Києві на Подолі/ була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що зчили на обох: на російській і на українській, тільки, звично, більше на першій, бо на

¹ Антонович Володимир. Коротка історія Козащини. К., 1991. С. 9.

² Билан В.Т. Воскресные школы на Украине. Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1967. С. 13.

ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга /но-
востроевська/, куди зібралось кілька принципальних українців з
правобереж'я і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські
ідеї Опанаса Марковича, Глібова й ін., і потім деякі молодші полтавці,
піддавши під вплив Пильчикова. Скоро наших, подолян, новостроевці ста-
ли називати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не
більше наших вчили своїх учеників по-українському... Українства ми й
не думали цуратись; напроти: перші українські таблиці для вчеників
зложені були двома нашими подолянами, між іншим, одна К.Шейковським,
що й тоді вже працював над українським словником. Подібно ж у Полтаві
космополит і напівмоскаль Стронін /згаданий учитель мій, у котрого я
побачив М.Вовчка/ перекладав на українське фонетичний "Букварь" Золо-
това".¹

Перші недільні школи здобули велику популярність серед народних
мас і викликали незадоволення у реакції. Тому розпорядженням царя від
10 червня 1862 року вони були закриті. Але уже в 1864 році під тиском
демократичних сил уряд мусів дати дозвіл на їх відкриття. Вони узаконю-
вались "Положенням про початкові училища" від 14 липня 1864 р.

Найбільш відомою серед недільних шкіл була Харківська недільна
школа Х.Д.Алчевської, яка діяла з 1862 року. Після заборони недільних
шкіл в 1864 році ця школа працювала в домі Алчевської нелегально. І
лише в 1870 році школа була офіційно відкрита. Спочатку в ній було 3
учителі, а в 1900/1901 н.р. їх число зросло до 22.² Вчителі цієї шко-
ли весь час працювали без будь-якої винагороди.

За 57 років існування Харківської недільної школи в ній здобули
освіту більше 17 тисяч дітей. В цій школі розроблено чітку методику

¹ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. К.,
1970, т.2. С.156-157.

² Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської.
К., 1979. С.90.

навчання дорослих, вироблено програми з усіх предметів навчання,
створено перші навчальні посібники.¹ Силами педагогів школи підготов-
лено покажчик книг для народного і дитячого читання - "Що читати на-
родові?", який містив рецензії та анотації вчителів, а також відгуки
читачів, за допомогою яких характеризувався 4 163 видання. Перший
том видано у 1884 році, другий - у 1889, третій - у 1906 р.

В монографії "Що читати народові?" висвітлювалось рекомендаційне
анотування творів Т.Шевченка, І.Котляревського, З.Квітки-Основ'яненка,
Марка Вовчка, І.Нечужа-Левицького, І.Карпенка-Карого, І.Франка, Ю.Федь-
ковича, М.Грабовського, Лесі Українки.²

У 1899 - 1900 р.р. здійснено перше видання посібника "Книги до-
рослих", який майже щороку перевидавався протягом двох десятиріч.

Х.Д.Алчевська близько спілкувалася з професорами Харківського
університету О.О.Потебнев, Д.І.Багалієм, М.Ф.Сумновим, педагогом
М.О.Корфом та іншими діячами науки і культури.

Х.Д.Алчевська не тільки сама була прихильником і пропагандистом
творів Т.Г.Шевченка, а й члени її сім'ї. Знамено те, що з ініціати-
ви Христини Данилівни і на кошти її сім'ї перший у світі пам'ятник
Кобзареві було поставлено в садибі Алчевських поблизу недільної шко-
ли у 1890 році.³ Вивчення творів Т.Г.Шевченка займало значне місце у
роботі вчителів з учнями школи. Тут проводили вечори пам'яті поета,
театральні вистави і концерти з його творів і т.п.

Недільні школи прирівнювалися до початкових навчальних закладів
загального типу і їх завдання полягало в поширенні початкових знань
і утвердженні в народі релігійних і моральних понять. В недільних
школах вчилися учні однієї статі, а навчання в них, як і в церковно-
парафіяльних школах, мало мати церковно-православний характер. Згідно

¹ Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської.
К., 1979. С.84.

² Там же. С.8, 59.

³ Там же. С.49.

з циркуляром царського уряду від 5 січня 1861 року недільні школи "повинні служити лише підмогою до приходських училищ".¹

Перед засновниками недільних шкіл створювалися найрідноманітніші перешкоди, вони були під постійним наглядом представників влади і духовенства. Держава зовсім не виділяла коштів на утримання цих шкіл і вони існували за рахунок допомоги земств, освітніх товариств, пожертвувань окремих осіб, батьків учнів та громад. Тому матеріальна база шкіл була надзвичайно слабкою.

Програма навчання у недільних школах 70-90-х років поступалась за обсягом і змістом програмам 1859-1862 р.р. Головна увага приділялася закону Божому, вводилося читання по світських і церковних книгах, письмо, чотири дії арифметики. Дозволялося також вивчати спів, технічне креслення, літбу, кріп та шиття, але вчителів для їх викладання не було. За рік учні відвідували школу 25-35 разів, що було замало для засвоєння елементарної грамоти.²

Для осіб, які не могли відвідувати початкову або недільну школу, створювалися вечірні класи. Вони почали створюватися на Україні в першій половині 70-х років і були дуже популярними серед працючої молоді. Але такі класи теж переслідувалися і закривалися царським урядом, щоб не допустити поширення знань серед народу України.

Однією із форм позашкільної освіти стали народні читання, які почали проводитися на початку 80-х років у ряді міст, у тому числі Києві, Харкові та Полтаві. Діяли читання наперекір реакції при підтримці широких народних мас, але царський уряд в 1863 повністю заборонив їх.

В результаті наполегливої боротьби робітників, селян та інтелігентів уряд вимушений був дозволити в 1876 року читання в губернських містах, з 1888 - в селах, а з 1894 - у повітових містах, фабричних і

¹ Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевського. К., 1979. С. 62.

² Борисенко В. "Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. Київ, 1960. С. 120.

заводських селах.¹ Через читання слухачів знайомили з релігійною та російською літературою і майже не використовували української літератури. Не зважаючи на це, уряд постійно боровся проти проведення читань і дуже часто закривав їх.

Активними борцями за національну школу в другій половині XIX століття виступали українські письменники.

Вчителем розпочав свою трудову діяльність Михайло Коцюбинський. Спочатку він давав приватні уроки у Вінниці, де заснував нелегальний гурток, слухачі якого вивчали твори Т. Г. Шевченка, М. Чернишевського, а пізніше, працюючи вчителем в селах Вінниччини, він зустрічається з селянами, дає їм читати заборонені книжки, збирає фольклорні матеріали. У політичних "оглядах" подільського губернського управління 1888-1889 р.р., занотовано, що деякі особи "шкідливого" напрямку, серед них Коцюбинський, займаються приватною педагогічною діяльністю і, без сумніву, негативно впливають на своїх учнів, а тому педагогічна діяльність таких осіб не може бути визнана бажаною.²

Письменник вказував на необхідність освіти для підняття свідомості народу, активізації його боротьби за свої права. Разом із цим він критикував подільську школу, в якій калічили рідну мову, ламали традиційські звичаї, прищипували учням зперечність над селянином, відбивали від хліборобства. Він декоративно змальовує протест селянки Чаумики в повісті "Ціпов'яз" проти навчання свого сина. Матір, побачивши в руках свого молодшого сина книжку, вхопила її і вкинула у вогонь, супроводжуючи це такими словами: "А се що? А се що за вигадки? ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю-мужицкою?! Так ти ж не дідеш, сякий-не-такий сину!".³ Так і не дозволила синові відвідувати школу.

¹ Борисенко В. "Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. Київ, 1960. С. 125-127.

² Михайло Коцюбинський. Твори в двох томах. Т. I. К., 1968. С. 8.

³ Там же. С. 112.

З багатьох творів Михайло Коцюбинський вказує на необхідність боротися за зміну системи освіти, методів навчання і виховання учнів /"Дата моргана", "У грішній світ" та ін./.

Велику роботу по поширенню знань серед народу виконував М. Коцюбинський, очолюючи у 1906–1908 роках товариство "Просвіта". Він влаштовував лекції, концерти, збирав у себе літературну молодь на традиційних "понеделках", де обговорювались нові твори, організовував розповсюдження літератури тощо.

На невідповідність школи запитам народних мас вказував П. Грабовський. Він писав: "Церковно-приходська школа цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки, застоє безпросвітну темноту та неутіхо... Школи такі мають лише вагу статистичну, але такої ваги та користі дійсно життєво не можуть мати і не матимуть ніколи".¹

Понад десять років /1891–1893/ вчителював Борис Грінченко, в т.ч. шість років він працював в с. Олександрівка у приватній школі відомої просвітительки Х. Д. Алчевської, яка багато уваги приділяла поширенню освіти.

Б. Грінченко присвятив роботі школи велике число своїх творів. Працюючи в школі, Б. Грінченко збирав вірші, вивчав гаївки, веснянки, щедриківки, вдосконалював знання говірок, писав вірші, складав буквар і читанки для своїх учнів, виготовляв до них ілюстрації, організовував ігри з дітьми, спілкувався з батьками учнів.

Вчительська праця, відзначає М. Н. Зеркалець, була для Грінченка природною необхідністю, продиктованою безпросвітним суспільно-політичним, економічним та національним становищем українського народу. На педагогічній ниві він сів той хліб насущний, без якого не можливо вивільнитися з будь-якого рабства, пізнати мікрокосмос як рушій прогресу. Бо без належної культури не можна будувати справедливе суспільство, вивчати власну історію, щоб бути гідним його членом.²

¹ Грабовський П. А. Тв. в трьох томах. т. 3, К., 19... С. 118–119.

² Зеркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ, 1990. С. 20

Б. Грінченко присвятив роботі школи велике число своїх творів.¹ Він вніс піддавав різкій критиці самодержавну систему освіти, встановив зв'язок навчання з життям народу. Популярними були і підготовлені ним збірники підручників – читанка "Рідне слово" та "Українська граматики до науки читання й писання". Останній підручник використовувався в радянській школі в перші роки її діяльності.

Грінченко Б. вважав школу основним чинником відродження нації. Підкреслюючи важливість освіти народу, він писав у передмові до книги "Перед широким світом": "У нас, українців, це питання має ще більшу вагу, бо ми зосталися в просвітніх справах позаду усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо в усіх сферах сили стати до просвітньої роботи".²

Зрозуміло, що для організації школи важливо правильно визначити її мету. Говорячи про мету школи, Б. Грінченко писав: "Мені здається, що народна школа, зробивши діяльність думки тільки засобом сприйняття учнями знань, втрачає майже весь свій зміст, що вона залишається мертвим закладом, де займаються "шкобою" – словом, яким народ так влучно окреслив цю заняття. Вихвати розум дитини, наскільки це посилено для народної школи, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності – ось завдання народної школи, тому що при сучасному стані речей саме в цій подальшій діяльності й полягає вся суть". Автор підкреслював, що вихідці з народу можуть здобувати знання лише шляхом самоосвіти, наполегливо працюючи над самим собою. "Тому всі знання, які покликані дати народна школа, повинні бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів, всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті".³

Грінченко Б. Яка тепер народна школа на Україні. К., 19... На беспроектному шляху. Об українській школі. К., 1906; Якої нам треба школи? К., 1912; Народні вчителі і українська школа. К., 1906 та ін.

Грінченко Б. Перед широким світом. К., 1907. С. 3.

Ілюстрації за кн. Зеркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. К., 1990. С. 29.

З роботі "Яко́ нам треба школи?" Б.Грінченко, міркуючи про давні традиції нашого народу, приходять до висновку про необхідність навчання тією мовою, якою дитина говорить змалку. Це сприяє свідомому засвоєнню знань. "І справді, — пише Б.Грінченко, — ми бачимо таку річ, завжди діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше в хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовною наукою дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку".¹

Аналізуючи навчання школярів в сучасній йому школі російською мовою, Б.Грінченко ставить таке питання: "Бо хіба ж теперішня московська школа навчає школярів московською мовою?" І тут же відповідає: "Зовсім ні! Вона навчає тільки ламати мову, навчає тільки того українсько-московського жаргону, який такий гідкий, хочому, для кого ідеалом є гармонійний і нормальний розвиток людини."²

Мова рідна, за думкою Грінченка, разом з народною педагогікою сприяє формуванню патріотизму, гуманності, добропорядності. Ідею виховання патріотизму письменник яскраво розкриває в оповіданні "Олеся". Вихована своїм дідом, в хвилину небезпеки, Олеся, без вагань, для врятування рідного села, віддає своє життя. Автор устами діда Данила над могилою Олеси наголошує: "Кожен повинен боронити свій рідний край, не чадити життя!"³

До значення мови навчання в національній школі Б.Грінченко повертається в багатьох своїх творах. Зокрема, в повісті "Сонячний промінь", устами своїх героїв він проводить думку про те, що чужа мова є причиною негативного ставлення народу до школи. Один із героїв, Марко, в дискусії відказує Лірському:

¹ Грінченко Б. Яко́ нам треба школи? К., 1912, С. 6.

² Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. К., 1906, С. 30-31.

³ Борис Грінченко. Твори в двох томах. Т. I., К., 1990, С. 265.

"—А мені один селянин добре розказав, через що мужики байдужі до школи.

—А ну-ну, що сказав нам філософ у світі? — іронічно промовив Голубов.

—Мій філософ у світі сказав децю таке, що непогано було б знати його й філософам у сурдутах. Він сказав, що школа однімає школяра в сім'ю, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей, кидає його на другу роботу і робить з його нечесну людину. Се ж правда!

—Може й правда, але чому ж се так? — спитав Лірський.

—Бо школа вчить незрозумілою мовою і промовляє до дитини чужими образами. На Україні школа повинна бути українською, мовою науки на Україні повинна бути мова українська".

І далі Марко доводить оточенням, що є на світі українська мова, яка має бути мовою освіти, бо ніяку просвітню справу не можна зробити без національної мови.¹

Від свого переконання про необхідність навчання дітей рідною Б.Грінченко не відступав ні при яких обставинах, вважаючи це питання дуже принциповим. Іграючи в Олександрівці в школі, власницею якою була згадувана вище Христина Личевська, Б.Грінченко підтримував з нею діяльні контакти. З 1892 році в Харкові відзначали тридцятирічний ювілей діяльності Х.Д. Личевської на ниві освіти. І, зрозуміло, ювілейний комітет запросив Б.Грінченка взяти участь в урочистостях. Однак, він дав таку відповідь: "Про всієї моєї повазі до Христини Личевської як людини я не можу приєднатися до нашого святкування. Причиною цього те, що я ставлюся зовсім негативно до цієї її діяльності, виневчим результатом якої є русифікація мого народу. Певнішим чином, я вважаю би себе зрадником моїх переконань".²

¹ Борис Грінченко. Твори в двох томах. Т. I., К., 1990, С. 370-371.

² Цит. за кн. Веркалень М.М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. К., 1990, С. 19

Ветчку увагу приділяв Б.Д.Грінченко змістовності та методам навчання і виховання школярів. Про це свідчать підготовлені ним підручники, його "Рідне слово" написане і ілюстроване ним від руки ще в Олександрівській школі на зразок "Рідного слова" К.Ушинського, а також велике число його художніх творів /"Непокірний", "Олеся", "На розпутті", "Каторжачка", "Батько та дочка" та ін./. Він завжди займав активну позицію, направляв свою енергію на благо народу. Цьому сприяли його тісні зв'язки з І.Франком, Лесею Українкою, М.Павликом, А.Кримським.

Спадщина Б.Грінченка – важливе джерело в розбудові нової школи в Україні.

Наприкінці XIX століття активною учасницею суспільно-політичного руху стала Леся Українка. І в колі тих питань, які вона піднімала, одне із важливих місць займало питання вдосконалення народної освіти. В освіті вона бачила один із засобів покращення життя народу, зброю в боротьбі за національне самоутвердження. Вона не тільки критикувала уряд за погану організацію освіти і протестувала проти безправного становища вчителів, але і своєю працею намагалася вплинути на покращення освіти народу. Живучи в Холодному, вона невчасно вчилася грамоти, багато читала і м, розповідає про Шевченка, Марка Бовчка та інших українських письменників. З 1891 року вона закінчила роботу над підручником стародавньої історії східних народів, який був виданий у 1918 році. Поетеса вважала, що вивчення історії – основа для вивчення соціальної науки. Освітні органи в цей час вислали вкладання історії в лусці уваровської формули "православ'я, самодержавства і народності"¹

Гід педагогічних міркувань, актуальних для становлення сучасної школи, Леся Українка висловила в своїх листах до вчительки Макарової А.С. та Драгоманова М.п., в нарисі "Школа" та інших творах.

У нарисі "Школа"² Л.Українка змальовує церковно-парафіяльну школу на воліні. "Як тільки я перейшла сніни, ще мокрі після вчорашнього"

¹ Шиманська І.Ф. Леся Українка про освіту та виховання. К., 1973. С. 13-14.

² Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти томах. Т. 7. К., 1976. С. 126-132.

вливи і одчинила двері в шкільну кімнату, – пише поетеса, – на мене вдарило холодною вільгістю, мов з льоху. Шкільна кімната була немачена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибіта на стіні межи двома тьмяними вікнами висіла географічна карта, стара і немов закурена." За словами вчительки уні за час навчання в школі ледве читати і писати навчатися. Та і завдання школи в тому, щоб вони "вивчилися читати, писати без великих помилок, головню в букві ять, та люби трохи, а то ще той спів чимало часу займає". Головними підручниками в школі були: "молитовник, "краткий катехизис", закон божий, "задачник", арифметика та скільки тоненьких букварів". Тут же описано жальгідне становище вчительки, його мізерну зарплату, яку ще треба випрошувати у сільського батюшки, навчання його онуків за те, що у нього має учителька обід.

Як стверджує І.Ф.Шиманська "для письменниць ясно, що справжня освіта й наука єдина для всіх народів, що тільки доброзначливий і дружелюбний міжнародний обмін значеннями й науковими здобутками може забезпечити рух людства шляхом прогресу. Вона висіла елементарно "Букварі" про брак особливо національно освіти."¹

Автори "Антології педагогічної думки Української ССР" приходять до висновку, що Леся Українка вважала лозунг "наука на національному ґрунті" реакційним і направленим на відмежування українського народу від прогресивної російської культури.²

На нашу думку, висновки цих авторів дещо не відповідають поглядам Лесі Українки, яка була прихильником національної освіти і разом з тим розглядала розвиток шкільництва з позиції зміцнення українсько-російських зв'язків.

¹ Шиманська І.Ф. Леся Українка про освіту та виховання. К., 1973. С. 96.

² Антологія педагогічної думки Української ССР. М., 1989. С. 150.

В творах Лесі Українки знайшли місце питання морального, розумового, трудового, естетичного та сімейного виховання підростаючої покоління. Її творча спадщина є багатим джерелом для розбудови національної школи.

Значне місце питання освіти, школи, життя вчителя займають в творчості Степана Васильченка. Вчительська праця після закінчення семінарії дала письменникові багатий матеріал про невтішну долю сільської бідноти, інтелігенції, зокрема, народних вчителів, злиденне становище школи. Далі вчителя письменник присвятив цілий цикл своїх творів /"Над Россю", "Божественна Галя", "Грїх", "Мій шлях" та ін./ Він приходить до висновку про необхідність боротьби зла з насильством: "Вчитель повинен бути сильний, незалежний, до нього мусить прагнути. Вирішив: так жити не можна – треба боротись. Та як? За зброю до такої боротьби я вирішив узяти слово".¹

С.В.Васильченко розумів важливість освіти для сільських трудівників. Він організував вечірні класи для дорослих, був керівником драматичного гуртка і організатором театральних вистав, багато уваги приділяв позакласній роботі з дітьми, навчав їх рідної мови.

Одним із найважливіших факторів роботи школи Васильченко вважав навчання рідною мовою. Всуперек закону від 1876 року, будучи вчителем Брусівської школи /1906 р./, він зробив спробу навчати дітей українською мовою. Там же він пише статтю "Народна школа і рідна мова на Браїлівщині", в якій рідну мову вважав за своє право українського народу навчати дітей рідною мовою.² Цьому питанню він присвятив статті "Народна школа і рідна мова на Браїлівщині" /1906 р./, "Жива реч" в українській школі" /1911 / "В сучасній школі" /1914 р./.

С.В.Васильченко в своїх творах викривав русифікаторську політику царського уряду, спрямовану на знищення української мови і національно-культурної /"Інспектор", "Роман", "Під школою" та ін./ Він доводив,

¹ Степан Васильченко. Оповідання. Повісті. Драматичні твори. К., 1980. С. 7.

² Грушкевич І. Л. Педагогічна діяльність і педагогічні погляди С. В. Васильченка. К., 1961. С. II.

що навчання чужою мовою гальмує розвиток дитини. "Дуже часто буває, – писав він у статті "В сучасній школі", – що в учня родиться жива розумна думка, що дитина працює розумом з усією силою, але вона не може висловити своїх думки, бо... як не звикла до російської мови, чує її вперше. Навчання в школі не на рідній мові, зокрема в перший рік навчання, не розвиває, а притупляє "дар слова".¹

С.В.Васильченко стояв на позиції, що основою навчально-виховного процесу в школі разом з мовою має бути національна культура, народна творчість, пісня, література.

Великий вплив на розвиток уявлень про національну школу і значення рідної мови мали праці К.Д.Ушинського, зокрема "Три елементи школи", "Про народність у громадському вихованні", "Рідне слово" та ін. Ушинський був переконаний в тому, що "виховання, коли воно не хоче бути безсилем, повинно бути народним", бо "виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в чужого народу".²

Видатний педагог вказував на необхідність навчання дітей рідною мовою. Він підкреслював, що "мова народу – краєва, що ніколи не в'яне і в'яне знову розпускається, світ усього його духовного життя... У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова – найважливіший і найміцніший зв'язок, що з'єднує відкилі, живущі і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле... Коли зникає народна мова, – народу нема більше".³ К.Д.Ушинський стверджував, що "не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а її є духовне життя й силу з рідною трудом рідного слова... Мова, створена

¹ Грушкевич І. Л. Педагогічна діяльність і педагогічні погляди С. В. Васильченка. К., 1961. С. 21.

² Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К., 1983, т. I. С. 99, 100.

³ Там же. С. 123.

рена народом, розвиває в духові дитини здібність, яка створює в людині слово і яка відрізняє людину від тварини: розвиває дум... Проте гою незвичайний педагог- рідна мова- не тільки навчає багато чого. а й навчає напроуд легко, за якимсь недосяжно полегшеним методом."¹

Вивчення іноземної мови, за думкою К.Д.Ушинського, не повинно починатись раніше того, поки буде помітно, що рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу людини.²

В кінці XIX століття необхідність будівництва національної школи підіймала і наукова інтелігенція. Так, серед вимог до світської середньої школи вчені півдня України ставили і такі: в Росії необхідно створити передусім школу національну, яка дає "середню освіту, необхідну для кожного громадянина",... школа повина сприяти вилковуванню суспільства від космополітизму, розвиваючи національні почуття юнацтва через вивчення рідної мови, вітчизняної літератури, географії та інших предметів.³

На початку XX століття боротьба за національну школу і рідну мову в школах України ще більше загострюється. В 1900 році домагались української мови в школі полтавській і чернігівській губернській земській і борзненській повітові /на Чернігівщині/ збори, в 1901 р. агрономічний з'їзд в Москві і з'їзд в справах домашнього промислу в Полтаві, в 1902 р. ніяк так звані "комітети про потреби сільськогосподарської промисловості", в 1903 р. технічний з'їзд в Петрограді, в 1905 р. полтавська міська рада просить дозволу навчати учнів українською мовою в школі ім. І.П.Котляревського, а одеська вимагає скасування всіх обмежень українського слова. В 1904-1905 рр. українці збирають сотні тисяч підписів під петиціями про "потреби

¹ Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. К., 1933, т. I. С. 124.

² Там же. С. 132.

³ Гольдін З.Л. Прогресивная педагогическая мысль на Украине II пол. XIX-нач. XX столетия. Одесса, 1965. С. 40.

української школи", "потреби українського слова" і т.п.¹

Наприкінці 1904 року комітет міністрів вимушений був визнати, що закон 1876 року "стоїть на перешкоді підвищенню сучасного чизькопо рівня селян українських", а тому звернувся до Академії Наук, до київського і харківського університетів та до київського і харківського генерал-губернаторів та проханням подати свою думку в цій справі. Академія Наук в доповіді комісії писала, що "вова вважає потрібним, аби українці мали таку ж можливість на уживанні своєї мови, як і великороси - "малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ".² Але коли було підготовлено доповідь Миколі II про скасування заборони українського слова, то цар власноручно зробив на ній такий запис: "несвоевременно".³

В 1905 році студенти-українці петроградських вузів та одеського університету вимагають української мови на своїх віках. Масові виступи за українську мову студентів Києва, Одеси, Харкова, Москви, Петрограда та інших міст відбувалися в 1906 році Ці виступи знайшли схвалення у широкої громадськості. Уряд вимушений був піти на деякі поступки студентам. У київському університеті з осені 1907 р. розпочав заняття з історії нової української літератури проф. Андрій Лобода та практичні заняття з української літератури до XIX ст. проф. Володимир Ірети. В харківському університеті також з осені 1907 р. проф. Микола Сумилов розпочав викладати курс української народної словесності, проф. Михайло Халанський - курс історії української мови та проф. Дмитро Багалій - курс історії України. В одеському університеті приват-доцент Олександр Грушевський весною 1907 р. розпочав

¹ Андрусак М. "Культурство на українських землях в XIX і на початку XX ст. - Рідна школа, 1934, ч. 6. С. 77-78.

² Грушевський Михайло. Про "українську" мову і українську школу. Київ, 1991, с. 35.

³ Степан Стропало. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 145.

курс історії України українською мовою. Але незабаром реакція наступила, й міністерством освіти було заборочено ці виклади.¹

В 1906 році знято заборону на друкування книг українською мовою, що дало можливість організувати видання книг та журналів, творів видатних письменників. В 1906 році видано "Кобзар" Т.Г.Шевченка, а в 1907 р. вийшло друге видання "Кобзаря". В 1908 році вийшло 220 українських видань крім часописів.

Активно боролися за навчання дітей рідною мовою і вчителі. Учасники учительських курсів, що працювали в Києві в 1906 р., в прийнятій резолюції про українську школу вимагали, щоб усе навчання в школі і учительських семінаріях велося рідною мовою, а для вчителів, що вже працюють в школі, щоб було організовано курси української мови, літератури та історії. В резолюції ставилась вимога про поступовий перехід до навчання українською мовою у середніх і вищих навчальних закладах України.²

Однак, не зважаючи на таку активну боротьбу широких мас, царський уряд не давав дозволу на навчання в школах України українською мовою. Та заборони уряду не могли стримати прагнення громадян навчати дітей в школах рідною мовою. В 1906 році в Ерусівській школі навчає дітей українською мовою С.В.Васильченко, в своїх рідних селах закладає українські школи Микола Аркас і Марко Кропивницький, запроваджено навчання українською мовою в деяких гімназіях Одеси і Кам'яниці Подільського, деякі предмети викладали українською мовою в київській музично-драматичній школі М.Лисенка та ін. На прохання священику подільського духовенства синод в 1907 р. дозволив навчання українською мовою в сільських церковних школах, де вчать українські

¹ Степан Строполок. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С.142.
² Русова С. Курси народних учителів в Києві // Український вестник. 1906, № 14. С. 967.

діти, а також викладання української мови як предмету у вісничих і церковно-вчительській школі, яка готувала учителів приходських шкіл, але вже в 1912 році синод скасував свій дозвіл.

В 1908 році 37 депутатів Державної Думи подали законопроект, в якому передбачали запровадження в тих місцевостях, де живе український народ, навчання українською мовою і щоб до цього були пристосовані підручники. В пояснювальній записці до законопроекту вказувалось, що "треба докочити вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, — значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневіряння".¹ Але при обговоренні законопроекту в комісії народної освіти більшість її членів виступила проти навчання дітей українців українською мовою, "бо мовляв українська мова не мова, а тільки "наріччя" руської мови і через те, кажуть, українських дітей треба вчити руською мовою".² Дума теж не схвалила поданий законопроект.

Виплоту будівництва національної школи ставав в своїх працях Михайло Грушевський. В передмові до виданої в 1912 році книжки "Про українську мову і українську школу" він писав: "Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а нічого не виб'ється на самостійну дорогу існування".³ Грушевський вказує, що навчання в школі має проводитися українською мовою і на українській основі. "Бо інакше як на своїй народній українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і понижень".⁴ і далі: "Всі інші народи, які дійшли до добробуту, ос-

¹ Грушевський Михайло. Про українську мову і українську школу. Київ, 1991. С.19.
² Там же. С.21.
³ Там же. С.13.
⁴ Там же. С.25.

в'їти, доброго ладу, д'їшли т'їльки завдяки тому, що мали просв'їту на своїй р'їдн'їй мов'ї... І наш нар'їд не їншою дорогою виб'ється з теперїшн'їх злидн'їв, як т'їльки тримаючися свого, розширюючи осв'їту на р'їдн'їй мов'ї, а з осв'їтою доходитиме ї всякого ладу ї права".¹

Але надїї на в'їдновлення національної осв'їти та розвиток національної культури були недовгими. Розпочався новий наступ реакції. Міністр внутр'їшн'їх справ Столипін в їнструкції в'їд 20 с'їчня 1910 року наказав губерцаторам не дозволяти н'їяких товариств на національн'їй основ'ї, бо це може привести до насл'їдк'їв, що загрожують громадському спокою. Закривалася громадські об'їднання, зменшувалось видавництво лїтератури, посилювалось понїння на мову, ще б'їльше утискувалася шк'їльна ї позашк'їльна осв'їта.

Таким чином XIX ї початок XX стол'їття на Правобережн'їй ї Лївобережн'їй Україн'ї пройшли п'їд знаком пересл'їдування української мови ї української школи, що вело до русифїкації населення, упадку національної культури ї осв'їти. Український народ, який в часи Хмельниччини викликав здивування чужинц'їв своєю осв'їченїстю ї культурою, перетворювався на найбільш неграмотний народ серед народ'їв Європи, та ї Росії. Як писав М. Грушевський: "І так, не маючи своєї осв'їти народної, народ наш за сей час зтемн'їв, зб'їдн'їв, самий останн'їй став, хоч не обидила його природа анї розумом, анї поняттям".² Грамотнїсть українського народу на к'їнець XIX стол'їття становила т'їльки 13%. Лише на к'їнець в'їдн'її в 1908 році не в'їдаїдували школу понад 60% д'їтей шк'їльного в'їку. Якщо в часи Хмельниччини народ України був значно осв'їчен'їшим, н'їж російський народ, українці допомагали Росії розвивати її науку, то на початку XX стол'їття серед українського народу було здрого менше грамотних, н'їж серед росїян. Школа ї далї залишалася засобом денационалізації українського народу.

¹ Грушевський Михайло. Про українську мову ї українську школу. Київ, 1991. С. 25

² Там же, С. 24.

Історія Галичини св'їдчить про пост'їйну боротьбу за українську школу, українську мову ї культуру. Проте результати тої боротьби були р'їзними в р'їзний перїод. Галичина тривалий час перебувала в складї Польщі, потїм Австро-Угорщини, а п'їзнїше знову в складї Польщі.

З перших дн'їв польської окупації українських земель розпочалося усунення українц'їв в'їд державного кер'ївництва, в школах запровадчувалось навчанчя польською мовою, українська їнтелїгенція була в'їрвана в'їд осв'їти.

В результатї трьох полїтичних унїї /Крєвської 1865 р., Городельської - 1413 р., Люблїнської - 1569 р./ на повну потуїчїсть запровадилася система полонїзації та окатоличення української людностї. В цих умовах представники багатьох знатних українських родин латїнізувались, спольщились, зреклись в'їри, мови, народу.

Михайло Грушевський в дослідженнї "Культурно-національний рух на Україн'ї в XVI-XVII в'їчч'ї" /Київ-Львів, 1912/ так охарактеризував становище, що склалося: "... у всіх тих трьох верствах, що мали якийсь вплив ї значення полїтичне, культурне або економїчне, серед шляхти, м'їщанства ї духовенства - український елемент був в'їдтїснений на далекий план, подавлений, розбитий ї засуджений на пов'їльчу національну смерть. Народна ї українська маса, позбавлена всякого голосу ї значення в полїтичному життї, в с'їм часї п'їдпала ї дому ряду економїчних ї правозих обмежень, тяжкому прогресов'ї закр'їпаченню, що зробило з неї роб'їтничий їнвентар. В тод'їшн'їм національн'їм рахунку вона не грала н'їякої ролї".¹

Здавалося, що протистояти ополяченню ї латїнізації української людностї це можливо. "Але власне сей р'їшувий момент, - пише Михайло Грушевський, - коли мала нав'їки р'їшитися національна доля України, коли національна смерть в'їяла своїм крилом над нею, - сей р'їшувий момент вїлобуває остатки енергїї в с'їм нап'їваздубл'їм уже організмі."

¹ Жовтень, 1999, кн. С. 99.

Життя починає проявлятися в різних сферах народного життя. І зусиллями одиниць незадовго вдається викресати в сій, — як здавалося, — безнадійній суспільності культурний і національний рух значний, сильний, який рішуче змінив дальший розвиток українського національного життя.¹

Таким виходом в тих обставинах було укладення союзу /уні"/ з Римом, що давало можливість зберегти православний, візантійський обряд, слов'янську мову, юліанський церковний календар. Вийшовши з-під підпорядкування Польщі і маючи захист Риму, українські ієрархи дістали можливість доступу до здобутків освіти в навчальних закладах Заходу, можливість організувати власні школи, реорганізувати культурне життя. З'являється давня українська архітектура, українські ікони і іконостаси, українська вишивка, українські церковні співи.

Як стверджують сучасні дослідники, укладення в 1596 році унії було тим виходом, який дав можливість зберегти національне життя, сприяти відродженню національно-освітній і культури, особливо в західному регіоні України.² Д.І.Дорошенко писав: "Загалом можна сказати, що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом. Цей обряд служив для неї мостом, що злучував галичан-уніатів із їх східними братами, які залишилися при своєму старому православ'ю."³

Укладена з Римом спілка, хоч і реалізовувалась в умовах польською окупації, коли гасло "знищення Русі" було метою польською політики, викликала пробудження національно-свідомості, стала засобом за-

¹ Жовтень, 1989, №1. С.106.

² Іванішин В.П. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич, 1990.

³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.492.

хисту українською мови як найважливішою національною ознакою, створила передумови для появи національно-інтелігентної /духовної заклади готували не тільки священники: з них виходила церковна і світська інтелігенція, яка започаткувала й успішно здійснювала українське національне відродження і державотворення/, дала можливість українському духовенству відкривати так звані "уніатські школи" /потім — парафіяльні, отців василіян/, які завжди залишалися осередками українською духовності. В Галичині такі школи діяли до 1939 року. В свій час таку школу закінчував і І.Я.Франко.

Перший поділ Польщі, після якого Галичина відійшла до Австрії / 1772 р./ застав руську /українську — Б.С./ народність краю в стані повного пригнічення.¹ І.Я.Франко писав: "Певна річ, панщина це була якимось народним руським лихом, що гнобило самих тільки русинів... Та для нас, русинів, вона була подвійним лихом — і громадським /суспільним/ і національним. Ми, русини, особливо в Галичині, здавна — давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, — чи то шляхта, чи м'щани, — все те за польських часів зробилося поляком; за Австрією зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопи і вбогі та малочені сільські священники. Вищі духовні, єпископи та кононіки говорили й писали по-польськи або по-латині."²

В час прилучення Галичини до Австрії початкова освіта стояла дуже низько. Це були школи-дяківки, де діти навчалися читати й писати.

Намагаючись ослабити польський вплив в Галичині, австрійський уряд пішов шляхом протиставлення йому місцевого населення, що створило сприятливі умови і могло бути використано для національного відродження.

¹ Ефименко А.Я.История украинского народа. К., 1990.С.390.

² Франко І.Я. Твори в 50-ти томах.Т.47. С. 106.

"Австрійське правительство, — підкреслював М.С.Грушевський, — побачивши, як шольська шляхта поневолила український нарід, взагалі задумувало ся над способами, щоб йому допомогти: за Марією Терези і Йосифа II обмежено власть поміщиків, заводили ся школи "з місцевою мовою" /українською/ для селян і міщан, виді школи для духовенства, що було незвичайно убоге і темне".¹

В 1777 р. в Австрії була проведена реформа народної школи, внаслідок якої створено три типи народних шкіл: в парафіях — однокласні церковно-парафіяльні з навчанням рідною мовою; у невеликих містах — "тривіальні" трикласні школи і в містах — головні, або нормальні, і класні школи з навчанням німецькою мовою. Як "рідна мова" була допущена й українська. Поштовхом до реформи шкільництва була публікація документа "Система виховання", в якому наголошувалось, що нова система шкіл повинна керуватися особливостями населення по мові, релігії, громадському становищі і занятті. Ця реформа майже не торкнулася сіл Галичини. У Львові була організована тільки одна /єдина в Галичині/ головна німецька школа. В 1786 році шкіл німецького типу було вже 47. Серед міських українських шкіл можна назвати нормальну школу василіян у Дрогобичі /заснована в 1775 р./ та школу при створенні українського братства. Але в зв'язку з тим, що грамотну молодь забирали в рекрути в першу чергу, селяни не бажали віддавати своїх дітей на навчання, що дуже стримувало поширення освіти серед населення. Мовою навчання в школі була німецька. Для підготовки вчителів для цих шкіл відкрито учительські курси у Львові. Та українці доступу на них не мали. Так, в 1786 році з 72-х слухачів було 50 поляків і 22 німці.

Але Марія Терезія зацікавилась долею русинів і дала розпорядження від осені 1774 року прийняти двох учнів-русинів до закладу св. Варвари у Відні, де вони мали вивчати вищі науки, потрібні для духовно-

¹ Грушевський Михайло. Історія України. Київ — Львів, 1913. С. 479.

го стану. В 1775 році число учнів в цьому закладі збільшено до 14. "Се було мале віконце в Європу для галицького українського суспільства і мало справді чимале значіння в його житті",¹ — писав М.Грушевський.

У 1780 році на австрійський престол вступив Йосип II. Його реформи були пройняті духом деспотизму, казенщини, муштри і діяльність школи була направлена на виховання покійних слуг імперського престолу.² А.Я.Біженко вказує, що по відношенню до освіти турботи уряду Йосипа II були особливо помітними і вважає ряд реформ прогресивними.³

Надвірним декретом Йосипа II від 30 червня 1783 року в Львові засновано духовну семінарію з доброю бібліотекою і числом студентів. Цим рескриптом від 5 січня 1786 р. імператор наказав вчити студентів цієї семінарії рідною мовою, що дасть можливість ліквідувати потребу вчителів, які б могли викладати на рідній для народу мові. Пізніше імператор зобов'язував губернатора доручити дирекції семінарії "пилькувати кандидатів аби училися катехізувати, говорити проповіді і писати з своєї народної і то ладової мови і аби професори перепитували їх деколи по-латині, але також сею народною мовою".⁴

В 1784 році було відкрито Львівський університет з латинською мовою навчання. Він мав філософський, юридичний, медичний, богословський факультети. На філософському і богословському факультетах було дозволено кафедри з українською мовою /з 1787 по 1804 рік/ викладання. В 1787 році при університеті був "Студіум рутенум" з українською мо-

¹ Грушевський Михайло. Історія України. Київ-Львів, 1913. С. 479.

² Говизин народно-освітні і педагогічні думки на Україні. К., 1991. С. 102.

³ Біженко А.Я. Історія українського народу. К., 1990. С. 392, 414.

⁴ Франко І.Я. Твори в 50-ти томах. Т. 47. С. 109-110.

вою викладання. Він мав на меті готувати вступників до університету з числа української молоді.¹

В часи Йосипа II за рахунок маєтків закритих монастирів було створено особливі фонди для відкриття шкіл при церквах і на видання підручників для цих шкіл. Кількість шкіл зростала. Одночасно за наказами єпископів А.Білянського та М.Гилло по містах засновано парафіяльні школи з українською мовою навчання.²

Оцінюючи просвітительські реформи Йосипа II, І.Я.Франко відзначав, що "Се перший раз по довгих століттях могутий монарх не тільки допустив руську, людську мову до викладів у вищій школі, але сам упінувся о її заведенні, сам наказав її уживання... З цих декретів бачимо тільки одно: цареві Йосифові не ходило о зміцнення всіх народів, а поперед усього о просвіту та піднесення темних, і він розумів се добре, що до сеї цілі найпростіше провадить наука на рідній людській мові".³

Боротьба українського народу привела до того, що шкільний скарут від 22 березня 1837 року визнав українську мову краєвою, а 24 жовтня 1839 року уряд змушений був дати дозвіл на відкриття українських шкіл.

Царський указ від 7 лютого 1832 року наказував учити українських дітей їх рідною мовою бодай двічі в тиждень: вівторок і четвер, і був запроваджений нікільничий примус. Однак, мандатори ширили "татарську вістку", що всіх письменних хлопців посилають на службу до султана, тому люди ламали нікільничий примус і в 1812 році він був знесечений.⁴

¹ Наталія Полонська-Василенко. Історія України. Мюнхен, 1976, т. 2, с. 31.

² Там же, с. 31-5.

³ Франко І. Я. Твори в 50-ти томах, т. 47, с. 110.

⁴ Чапасовський І. Історія української держави. Рим, 1918, т. 6, с. 23.

В 1798 році в Галичині вже було 247 шкіл /в т.ч. і нормальна, 9 головних, 3 тривіальних, 16 окружних, 102 міських, 114 сільських/. Навчання в цих школах здійснювалося в основному польською і німецькою, а дуже рідко – українською мовами. В жодній з п'яти державних гімназій, які діяли на кінець ХІХ століття у Галичині, не викладали українською мовою.

23 жовтня 1812 року декретом придворно-комісарського було визнано право навчання сільської молоді рідною мовою, але воно фактично залишилося лише на словах.

Аналізуючи цей період розвитку Галичини, і, зокрема, освіти, історики приходять до висновку, що українці не використали для національного відродження ті обставини, які склалися. Головними причинами цього вони вважають те, що, по-перше, національна свідомість, пригнічена на протязі століть, не могла змінитись відразу, щоб піднятися на ступінь керівного начала суспільного життя, а, по-друге, були дуже великими впливи польської культури і польської мови. Серед українців не знайшлося грамотних людей, які б зрозуміли важливість рідної мови і змогли б нею проводити викладання в навчальних закладах. Виконуючи розпорядження царя, українські вчені використовували або церковнослов'янську мову, – мову церковних книг, – або викладали російською мовою. Учні не розуміли тої мови і просили їх викладати по-польськи. Польська культура, а з нею і польська мова залишалися для українців єдиним провідником освіченості. І сталося так, що під впливом поляків уряд вигнав в 1816 році українську мову із шкіл Східної Галичини, запровадивши в них навчання польською мовою. Українським громадам було дозволено, оплативши кишти німецької школи в місті та польської в селі, засновувати свої приватні школи-дяківки з українською мовою. Але і такі школи не заохочувались адміністрацією.¹

Реакція поступово ліквідувала всі завоювання українського на-

¹ Грушевський Михайло. Історія України. Київ-Львів, 1913. с. 479-480; Фрименко А. Я. Історія українського народу. К., 1990. с. 392; Франко І. Я. Твори в 50-ти томах. Т. 47, с. 110-111.

роду в боротьбі за свої права. Було ліквідовано викладання українською мовою на університетських кафедрах. Університет в Іюль році переведено в Іраків, а у Львові залишився лише з латинською мовою викладання.

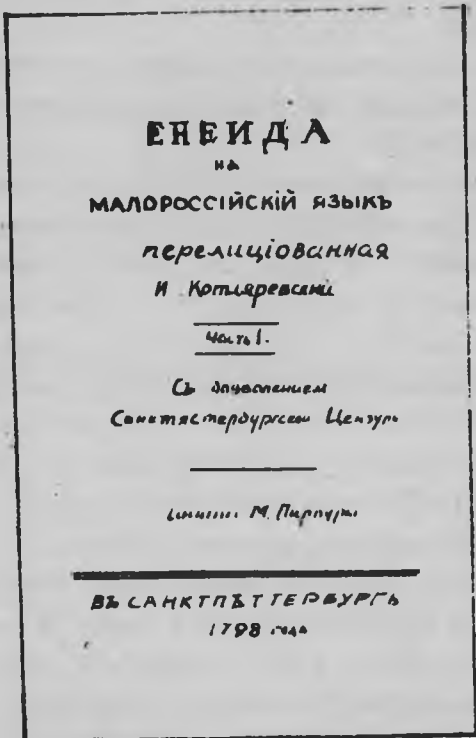
До загарбання Австрією на Буковині існували монастирські школи та школи-"дяківки". Після зайняття австрійськими військами буковинських земель /1774 р./ там почали створюватись тривіальні школи з німецькою мовою навчання. Українцям пришлося відстоювати свою народність як перед німцями, мова яких стала офіційною, так і від румунів, бо уряд Австрії вважав, що народною мовою в краї є румунська і тому вчителів присилав з Трансільванії.

Після об'єднання Буковини з Галичиною мовна ситуація в краї погіршилася: до румунської і німецької мов приєдналася польська мова. Це привело до несприйняття українським населенням чужого шкільництва, і тому число шкіл стало зменшуватись. В 1792 році на Буковині було 32 народні школи, а на початку XIX століття тільки 15. Серед них жодної української.¹

Першими осередками письменства на Закарпатті були Лукацький і Грушівський монастирі. Дати їх заснування сягають в глибоку давнину. З Грушівським монастирем пов'язана також історія книгодрукування на Закарпатті. Володимир Б'рзак стверджує, що в цьому монастирі Іван-польд Столь, після втечі з Іракова, де він в 1491 році видав церковнослов'янські книги кирилицею /"Апостол" і ін./, заснував першу на всій руській території друкарню. Перші друковані книги на Закарпатті почали появлятися на початку XVI століття. В Грушеві було видано літургійні книжки /"Молитвослов" та ін./. Є припущення І. Забова, що було видано ще і "Луквар", але Г.Стрипський заперечує існування такої книги.²

¹ Наталія Колонська-Василенко. Історія України. Мюнхен. 1970, т. 2, с. 375.

² Б'рзак Володимир. Літературні стремління. Ужгород. 1921, с. 12-13.

Наголовна сторінка «Енеїди»

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

кathemische Volkslied

У ВУДИМЬ
Письмам Короля Всеучилища Пемітанского
1837.

НАГОЛОВНА КАРТКА ПЕРШОГО ВИДАННЯ «РУСАЛКИ
ДНІСТРОВОЇ»

Перша згадка про існування шкіл у Закарпатті належить до 1400р.¹ перша сільська школа відкрита в с.Спорах на Спіші у 1598 році.² У 1655 році відкрилася школа при Мукачевському монастирі. Значний дозвіл на відкриття сільських шкіл при церквах було дано в 1660 році, а заснування сільських шкіл з рідною мовою навчання припало на XVII століття. У 1540 році була заснована Марамороська реформатська колегія, яка спочатку була початковою, а потім стала середньою. Вона готувала священників, які працювали і вчителями.

В листі ердельського князя Бетлена до мукачевського єпископа Івана Григоровича /1627-1633/ є дозвіл єпископові "відвідати церкви, школи, семінарії", щоби міг основати нові, в них держати учителів слов'янсько, російсько, грецько, латинсько і єврейсько мови". Подібний дозвіл дістає в 1655 році єпископ Петро Партеній від графа Другета для заснування школи в Ужгороді.³

Від 1661 року була елементарна школа в Мукачеві, в якій навчали вірогідно лише читання, церковних книг та церковно відправи. Для навчання читанню видав єпископ Йосиф де-Мамел'є в 1699 р. в Тернаві "Букварь язика словенська". Для "вишнього образования" видав цей єпископ в 1698 р. "Катехизис для науки Оугро-руским людем".⁴

Єпископ Мануїл Ольшавський /1743-1767/ перетворив у 1744 році елементарну школу в Мукачеві в першу семінарію Закарпаття. Вона мала два відділи. На першому відділі вивчали читання, писання і числення, вчителями були місцевий піп і дяк. Другий відділ був богословський, де викладав сам єпископ. Важливо, що в обох відділах навчання здійснювалось руською мовою.⁵

¹ Розвиток народно освіти і педагогічно думки на Україні. К., 1991, С.104.

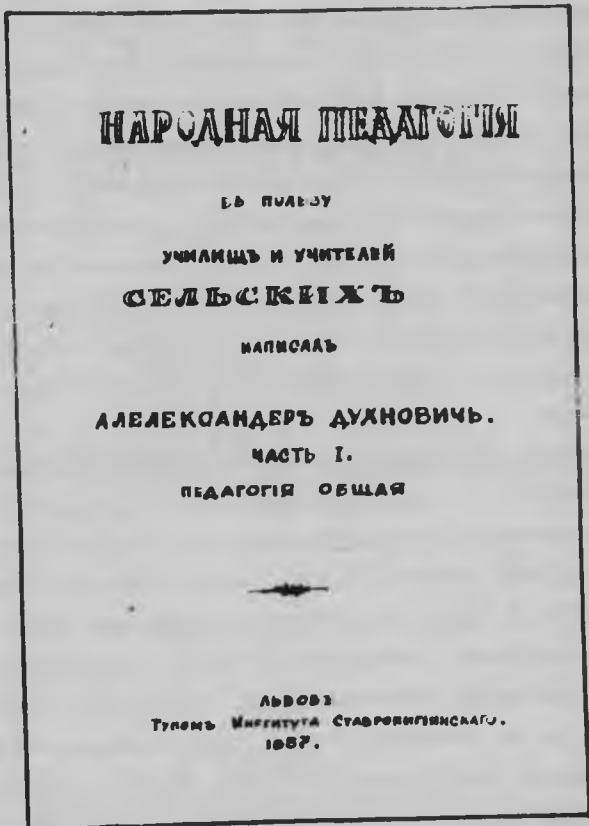
² Машталер О.В. Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. К., 1966. С.32.

³ Бірчак Володимир. Літературні стремління. Ужгород. 1921, С.16-17.

⁴ Там же. С.18.

⁵ Там же. С.19.

« Народная педагогика »
А. В. Дуковича . 1857

Центром денационалізаціі українців Закарпаття була Ужгородська єзуїтська гімназія, яка у 1646 році переведена з селища Гуменне. В ній навчалися діти панівних класів. Частина випускників гімназії ставали учителями.

Першим педагогічним учбовим закладом на Закарпатті була учительська семінарія, яка діяла з 1793 року при Ужгородській нормальній школі. Вона давала курсову освіту випускникам нормальної школи або учням молодших класів Ужгородської гімназії. Після проходження піврічної практики, вони склали екзамен при нормальній школі і діставали право працювати учителями.

Реформа 1777 року офіційно проголошувала навчання в усіх елементарних школах рідною мовою, але насправді навчання здійснювалось угорською мовою. Перехід шкіл Закарпаття на угорську мову навчання було узаконено в 1791-92 роках. Це привело до того, що в школах, які були відкриті майже в кожній парафії, навчалось дуже мало учнів. Більшість шкіл пустувала, бо батьки вважали школу засобом мадяризації населення.¹

На переломі XVII-XIX ст. шкільній справі на Закарпатті велику увагу приділяла церква, зокрема єпископ Андрій Бачинський. В 1793 році було 300 шкіл, що їх утримували церковні промади. У той час шкільництво на Закарпатті стояло вище, ніж в інших частинах України, і тому ця українська земля дала так багато визначних діячів та учених. У цих школах навчали українською мовою, а в деяких викладали латинську.²

Випу освіту русини Закарпаття одержувати в латинських семінаріях в Тернові і Ягері, а з 1774 р. в семінарії св. Варвари у Відні, де виділяли 10 місць для Мукачівської і 2 для Пряшівської єпархії. Також було виділено одне місце для русинів в університеті /в Бюдзині/.

¹ Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Дуковича. К., 1966, С. 34.

² Наталія Полонська-Василенко. Історія України. Мюнхен. 1976, С. 376.

**КНИЖИЦА
ЧИТАЛЬНА
ДЛЯ НАЧИНАЮЩИХ
А. В.**

Александр Духнович
ВІСНИК
изд. Ц. К. Оугорской Книгопечатни
1852.

« Книжмица читальна для начинающих »
А. В. Духнович 1847.

Серед випускників латинської школи і віденського університету, які стали видатними вченими були: Балудянський Михайло /1769-1847/ з Горішнього Ольшова, який вчився в академіях в Кошице і Відні. З 1819 року він став першим ректором петроградського університету. Іван Орлай був директором Ніжинської гімназії /1821-26/ і Рішельєвського ліцею в Одесі /1826-29/. Іван Земанчик викладав у Львові математику і фізику в 1789 р. Петро Лодієв був професором філософії Львівського університету до 1801 р., потім став професором логіки, метафізики, етики Іраклівського університету, а в 1803 р. переїхав в Росію, де створили академію наук в Петербурзі.¹ В 1806 р. в Харків переїхали закарпатські вчені-педагогі А. Дурович /професор філософії/, М. Бєлевич /викл. політично-економічної науки/, К. Павлович /викладач римського права/, А. Чернай /викладач зоології/. У той же час ректором Київської академії був закарпатський Іриней Фальковський.²

Таким чином на початок XIX століття в Галичині, Буковині і Закарпатті склалася однакова ситуація: українська мова витіснялася з навчальних закладів, а найбільш поширеною була однокласна парафіяльна школа, де вчителем був дяк, мовою навчання була церковнослов'янська, а метою навчання було вивчення "святого писання".³

Але в такій складній ситуації боротьба за українську школу не припинялася. В 1816 році канонік Іван Могильницький, при підтримці митрополита Михаїла Левинського, заснував у Черемислі "Товариство Руських Учених", метою якого було поширення віри і моральності серед народу шляхом видання шкільних книг народною українською мовою. Товариство не було дозволене зверху,⁴ і свою роль не виконало, але М. Левинський та І. Могильницький звернулися до уряду з проханням дозволити викладання в школах українською мовою. Коли ук-

¹ Бєриак Володимир. Літературні стремління. Ужгород. 1921. С. 20, 44-45.

² Наша школа. Ужгород. 1991. С. 7-8.

³ Розвиток народної освіти і педагогічних думки на Україні. К., 1991. С. 161.

⁴ Франко І. Я. Твори в 50-ти томах. Т. 47. С. 117

раїнську мову було дозволено лише в приватних школах, митрополит виступив з протестом до уряду проти такого ставлення до мови народу. Іван Могильницький підготував перший науковий трактат в захист української мови "Відомості о руском языкѣ", а в 1829 році видав першу в Галичині граматику української мови. Українське духовенство за вимогою владик львівського й перемишльського розпочало "закладання народних шкіл замість ополчених урядових; за короткий час відкрито велике число шкіл парафіяльних і т.зв. тривіальних /вищого типу/.¹ Для підготовки учителів для дяків було засновано в 1817 р. у Перемишлі "Дяко-вчительський інститут", в якому безплатно викладали українську духовники.

В цей час умами передових людей слов'янської народності починають оволодівати ідеї слов'янської взаємності і відродження, вони цікавляться історією народу, його пісенною творчістю. В Галичину проникають твори українських письменників і, зокрема, "Діада" І. Ботляревського. Ці твори, разом із польським повстанням 1830 року, були поштовхом до проявів національної свідомості у галицьких українців, викликали прагнення пізнати свій народ, служити йому, боротися за його незалежність.

В 1833 році, на основі вивчення пісень і фольклору населення Галичини, видав збірку "Пісні польські і руські галицького люду" Вацлав Залеський – польський етнограф, фольклорист /псевдонім – Вацлав з Олеська/, який в 1848–1849 р. був губернатором Галичини.² За думкою І.Я. Франка, ця книга була першою ластівкою нашого пробудження, з якою грамотні українці переконалися, що в устах простого селянина-кріпака живуть пісні та оповідання, якими можна поведитися перед світом, живе мова, котру не тільки допускають до книжок, але

¹ Грушевський Михайло. Історія України. Київ-Львів. 1913. С. 451.

² Фіщенко А.Я. Історія українського народу. К., 1990. С. 393.

в котрій чужі люди знаходять дивчу красоту, якої неосвічений русин досі не бачив і не розумів.¹

Помітну роль в пробудженні національної свідомості та розвитку освіти відіграла "Руська трійця" – прогресивне літературне об'єднання, створене з ініціативи М.Шашкевича та його друзів Я.Головацького і І.Вагилевича наприкінці 20-х років XIX ст. Крім них в "Руську трійцю" входили М.Ількович і М.Кульчицький – учасники повстанських груп під час польського повстання 1830–31 років. Близько до "Руської трійци" стояли М.Устиянович, А.Могильницький. Члени об'єднання вирішили присвятити свою діяльність відновленню в природних правах народної мови. І першим кроком в цьому напрямі була церковна проповідь на народній мові. А в 1857 році було видано складений "Руською трійцею" літературно-художній альманах "Русалка Дністровая", який був першою в Галичині книгою, виданою живою народною мовою.

М.Шашкевич був автором брошури "Азбука і Абегадло", "Читанка для малих дітей", статей "Слова для учителів рідного язика", "Руська мова" і ін.

Багато зробив для розвитку української мови і літератури в Галичині член "Руської трійци" І.Вагилевич /1811–1866 р.р./. У 1846 році був виданий підготовлений ним один із перших оглядів українського письменства "Замітки о руській літературі".

Серед тих, хто першими пішов в народ, був і Яків Головацький /1814–1888 р.р./. Він обійшов значну частину Галичини, Буковини і Закарпаття, збираючи народні пісні. У 1878 році в Москві вийшло 4-томне видання "Народних пісень Галицької і Угорської Русі", упорядкованих Я.Головацьким. З 1848 року він був призначений професором української мови і літератури Львівського університету. Написав "Розправи о язикі южноруськім і его наречьях" /1848/, склав і видав "Граматику руської мови" /1849/, а також один із перших нарисів з

¹ Франко І.Я. Твори в 50-ти томах. Т. 47, С. III.

з історії освіти в Галичині - "Про перші літературно-розумовий рух в Галичині".

Діяльність "Руської трійки" викликала похвалення в громадському житті краю, у боротьбі за рідну мову і школу, у виданні книг та підручників.

Близький до "Руської трійки" польський етнограф Паул Жегата видав у двох томах у 1839-1840 роках "Пісні українського народу в Галичині", де поряд з друкованими раніше поміщено близько 600 нових записів українських народних пісень. В 1842 році у Львові М. Кобринський видав "Буквар, новим способом уложений для домашньої науки" та методичний посібник до нього, де вперше в Галичині запропонував прогресивний звуковий метод навчання грамоти. Мінцкевич Філімон уклав збірку українських приповідок, Ількевич Г.С. видав збірку "Галицькі приповідки й загадки". Петрушевич А.С. підготував "Зведений Галицький руський літопис 1500-1772". Побачили світ праці багатьох інших вчених і письменників.

В 1846 році молодий о.Василь Подолинський, сільський душпастир з Лемківщини, написав свій твір під назвою "Голос Перестороги", в якому розглядав перспективи розвитку української нації. Кінцевим висновком автора була порада, щоб українці всіх земель об'єдналися і розвивали свою власну силу, бо сама Галичина не може побудувати самостійну державу. Таким чином Подолинський був творцем української, самостійницької концепції, що значно випередила всі інші українські державницькі ідеї того часу. На ній виховувалось молоде покоління. Ідеї і зміст "Голосу перестороги" були такі незвичайні й революційні, що ніхто не вважався надрукувати її ще за життя її автора і люди переписували цю працю, сотні й тисячі разів, читали її та передавали іншим читати.¹

¹ Нагаєвський І. Історія української держави. Рим. 1969, т. 68. С. 26-27.

Важливою подією в житті західноукраїнської школи була поява у 1857 р. у Львові підручника з педагогіки для вчителів, складеного Олександром Духновичем /1803-1865/ - "Народная педагогія, в пользу училищ і учителів сільських", в якій він високо підняв прапор боротьби за народність виховання, за національну школу. О.В.Духнович був автором букваря "Книжка читальная для начинающих" /1847/, "Краткого землепису" /1851/, "Сокращенной грамматики письменного русского языка" /1852/. Слідом за ним громадські діячі, педагоги, письменники О.Павлович, Д.Ставровський-Попрадов, І.Сільваї, О.Митрак та інші виступали за існування національної школи, захищали рідну мову, культуру, оберігали багату усну народну творчість, просвіщали народ. У відродженні Закарпатської інтелігенції важливу роль відіграли педагогічні товариства / Товариство учителів Шаричу, Товариство учителів у Берегові, Народоучительське товариство Угольського комітету/.¹

Але зрушення, які відбулися в суспільстві в результаті роботи прогресивної інтелігенції, були дуже малими. Уряд всіяко переслідував авторів книг, створював їм нестерпні умови життя. Тому пануючою мовою в краї залишалася польська мова - і в школі, і в церкві, і в літературі.

Різкі зміни відбулися лише з настанням революції в 1848 році, коли чародозі Галичини була дана "конституційна свобода" і він одержав повні громадянські і політичні права. Щоб ослабити польський рух, уряд Австрії пішов на покращення прав українців. Скориставшись з причильності губернатора краю графа Стадіона, якого поляки звинувачували в тому, що він "вигунав" русинів, бо такої народності нема, а навіть якщо вона і була, то давно розчинилася і щезла, українці Галичини вирішили об'єднатися створивши у Львові "Головну руську раду". Вона мала зв'язки з 34 радами на місцях. В пер-

¹ Наша школа. Ужгород, 1991. С. 10.

шому числі руської газети "Зоря Галицька" за 15 травня 1848 року "Головна руська рада" оголосила свою програму, яка викликала велике схвалення в населення краю і об'єднала всі патріотичні сили Галичини. Одним із трьох головних напрямів роботи ради було "Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частих вдосконаленням язика нашого, запровадженням його в школах нижчих і вищих, видаванням письм часових, утримуванням кореспонденції з письменниками так нашими, як і іншими, до щепу слов'янського належними, розширенням добрих і ужиточних книжок в язичі руськім і усильним старанням впровадити і ... поставити язик наш на рівні з іншими в урядах публічних".¹

Подією, що відбувалися, показали високий підйом національно-свідомості народу. Про це свідчить той факт, що в виборах до парламенту 1848 року українці з Галичини і Буковини обрали 39 послів. І на першому засіданні цього парламенту виголосив дуже важливу промову селянин з Солотвина, Іван Капуцак, про істинну вину поляків супроти нашого народу. Цей парламент підтвердив скасування панщини в день 15-го травня 1848 року і з того часу в кожному українському селі ставлено хрести-пам'ятники, біля яких щороку в тому дні збиралися процесії і слухано всенародні молебні".² Член конституційного комітету Григорій Яхимович при обговоренні питання про адміністративно-політичний устрій Галичини підкреслював між іншим і те, що "польська і руська мови і письмо теж різняться між собою. А для забезпечення прав рідної мови в школах і урядах є необхідний поділ Галичини".³

Важливе значення у виробленні мовної політики мав "Собор руських учених і любителів освіти народної, скликаний у Львові восени

¹ "Зоря галицька", 1848, 15 травня.

² Нагаєвський І. Історія української держави. Рим. 1909, т. 60. С. 26.

³ Життя і знання. 1930. С. 73-74.

1848 року. "Собор" рішуче стояв на національному ґрунті і ставив собі за мету оживити культурне і наукове життя краю. Члени "Собору" вважали потрібним встановлення єдиної граматики для всіх українців, які проживають в Австрії і Росії. Вони поставили вимогу запровадження української мови у всіх школах Галичини. Висловлено пропозиції щодо заснування товариства охорони пам'ятників історії та культури, історичного товариства, видання підручника з історії України і ін. Як стверджує О.Петраш, у промові, з якою 19 жовтня на "Соборі" виступив Микола Устиянович, були вперше сказані з високої трибуни слова про Великого Кобзаря, свого сучасника, який тоді знемагав у заслання. М.Устиянович, зокрема, сказав: якщо "хочем узброїтися в кріпость, послухаємо грімкого Шевченка".¹

"Собор" заснував культурно-просвітницьке товариство "Галицько-Руська Матиця", яке мало на меті боротися за створення шкіл з українською мовою викладання, видання підручників і популярних книг. На чолі "Матиці" в перший період її існування стояв М.Д.Устиянович.

Австрійський уряд вимушений був іти на виконання вимог, які ставила "Головна Руська рада". Була створена українська кафедра в Львівському університеті. Діктовано Міністерство освіти, розпущено орден єзуїтів, переведено на українську мову початкові школи міст та сіл, де мешкає більшість українців, та тривіальні школи, в головних школах українська мова стала з 1848 року вивчатися як предмет, а з 1849 року українська мова стала обов'язковим предметом в гімназіях.

Революційні події 1848-49 років викликали поштовх в галузі народної освіти на Закарпатті і Буковині. Українці Закарпаття виступили з вимогою запровадити українську мову в уряді і в школах, заснувати в Ужгороді українську академію. Українське населення стало відкривати за власні кошти початкові школи з рідною мовою навчання.

¹ Петраш Осип. На землі галицькій // Літературна Україна. 1992, 5 березня.

І до 1868 року число українських шкіл тут зросло до 479. Але намісником в Закарпатті призначено Добрянського, що замість українською мовою запроваджував російську. А все, що "пахло русофільством" було заборонене угорською владою.

Після 1849 року настає, за думкою М. Грушевського, на Закарпатських землях "застій і мертвота".¹ Розпочалася реакція на Буковині і в Галичині.

Не маючи досвіду політичною боротьби, уміння і єдності, прогресивні сили почали поступово втрачати завойоване. Розпущено Головну Руську раду /1851 р./, відновлено орденську /1852 р./, скасовано обов'язкове вивчення українською мовою в гімназіях /1856 р./, обмежено вступ українців до університету. Як писав І. Я. Франко, "всі вольності, даровані 1848 року, окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки панів, була хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехізму, церковного співу, а не подавали їм ніякої вѣдомостей, потрібних для них у господарстві, ніякої не було книжок, по-нашому писаних, з котрих би такий трохи письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм житті і його поліпшенні".²

Щоб послабити вплив українською мовою в шкільництві і тим самим мати можливість продовжувати насадження польською мовою, в другій половині XIX ст. А. Голуховський висунув ідею утворення утравквистичної школи.³ В таких школах основні предмети мали викладатися польською і лише деякі українська мова, спів, малювання, фізкультура / українською мовою. Утравквизм нібито утверджував ривність нації на освіту, але насправді мав на меті ліквідацію національною школи.

¹ Грушевський Михайло. Історія України. Київ-Львів. 1913. С. 497-498.

² Франко І. Я. Зібрання творів в 50-ти томах. Т. 45. С. 152.

³ Нагаєвський І. Історія українською держави. Рим. 1969, т. 68, С. 28.

Перша спроба узаконити впровадження утравквизму була зроблена в галицькому сеймі в 1886 році, де посол Малекі висунув проект, згідно з яким у всіх школах треба ввести навчання на польській мові, зробити їх двомовними. Проти цього проекту виступили всі українські, а також деякі польські послы.

Посол /польський/ Романович тоді сказав: "Основною засадою громадянських прав є те, щоби кожний громадянин міг свою дитину образувати в рідній мові дитини, в мові, в якій ця дитина урочляла собі перші поняття, в якій вчилася любити своїх родичів, любити бога і людей. Ми цю засаду признавали і признаємо по нинішній день найважливішою. Коли би хто небудь з двох ворожих нам урядів, з яких один нас германізує, а другий русифікує, станув перед нами і одною рукою давав нам широкі громадянські права, а другою національну школу, і сказав, що тільки одно з двох можна взяти, то всі хотіли би ми за національну школу, полишаючи решту історичної справедливості".¹

Польська більшість тодішнього галицького сейму затвердила проект, але завдяки 319 австрійською конституції залишились національні школи, зокрема українська й польська.

Вдруге питання утравквистичних шкіл поставлено в сеймі в 1903/1904 роках. Проти цього питання виступили не лише українські послы, але і культурно-освітні установи, багато польських педагогів і вчених, польські фахові установи, преса.

Так, професор др. Курпель на зібранні "Товариства Учителів Вищих Шкіл" у Кракові рішуче виступив проти утравквизму і поставив вимогу, щоби вчителі були тією ж національністю, що і діти. Він стверджував: "Утравквистична школа навчить облуди і фальшу, звихне характери, ставить у тямці пристрасти спорів і сварки, та вишколить до шовіністичною боротьби на ширшому терені публичного життя".²

¹ Великанович Дмитро. За українську школу. Львів, 1937. С. 25.

² Там же. С. 26-27.

Висловились тоді проти утравізму і краківська Академія Наук і Союз не прийняв рішення про утравізм шкільництва.

В 1908 році "Prawica Narodowa" на своїй конференції прийняла таку резолюцію: "Вести в школах утравізи, але так, щоби позитивно викладано в польській і українській мові, а в дійсності з'ясувати взад український виклад і піддержати виклад польський".¹

Не зважаючи на протести українців, прогресивних педагогів, громадських організацій, ідея утравізму, хоч і не була узаконена, пробивалася шовіністами в практику роботи школи і, як побачимо далі, не без успіху.

Діти вільнішим духом повіяло в Галичині в 60-ті роки. Розумове життя галичан активізувалося. Особливо великий вплив на громадську свідомість мали твори Т.Г.Шевченка. Було утворено Галицький Союз, до якого українці обрали 49 послів /всіх було 150/. Була створена організація "Молода Русь". Засновано кілька літературних органів: "Вісник", "Мати", "Нива", "Русалка" та ін. Конституційне життя відкривало широке поле для влаштування читалень і бібліотек, товариств творчості, кооперації і т.п. Створено товариство "Просвіта" та інші.

У відповідності з австрійською конституцією в 1867 році керівництво шкільною справою у всіх краях Австро-Угорщини було покладено на крайові шкільні ради, які підпорядковувались Міністерству Віросповідань та освіти Австро-Угорської держави.

Крайова шкільна рада розпоряджалася виділеннями на освіту коштів, призначала вчителів народних шкіл і рекомендувала вчителів у середні школи, розробляла навчальні плани, організувала апробацію і видання підручників. Їй підпорядковувались окружні шкільні ради та середні школи.

Закоч від 14 травня 1869 року передбачав запровадження обов'язкового початкового навчання дітей віком від 6 до 14 років /шестирічна початкова школа і дворічний доповнючий курс/, навчання рід-

¹ Зеликанович Дмитро. За українську школу. Львів, 1937. С. 27.

ною мовою, проголошував свідомість школи. В число шкільних предметів входили рідна і німецька мови, арифметика з геометрією, загальні відомості з природознавства, фізика, географія, історія, малювання, спів, гімнастика. Замість приходських, тривіальних і головних шкіл у селах і містах організовувались одно-, дво-, три- і багатокласові школи. Про зміну змісту освіти в школах І.Я.Франко писав так: "По тих школах наказано вчити далеко більше і потрібніших речей, а межі ними й початків господарства, садівництва, бджільництва і др. Правда, багато, і то, найпотрібнішого, по тих школах не вчать, а іменню не вчать потрібного по селах ремесла, не ознакомлюють старших дітей з устроєм і справами держави, котрі в конституційнім крає кожний зобов'язаний знати".¹

Шкільна реформа 60-70 років повністю передала шкільництво в руки шляхти чим сприяла посиленню колонізації українського населення Галичини.

В 1871 році в Галичині на 5 936 громад було 2 322 школи. Із загального числа дітей до 14 років лише сьома частина відвідувала школу.² Закоч про школи в Галичині /1873 р./ передбачав, що в кожному селі, в околицях якого радіусом на одну милю нараховувалось 40 дітей шкільного віку, повинна бути народна школа. Після реформи система шкільництва мала такі типи навчальних закладів: початкові, так звані народні школи і гімназії - середні школи. Шкіл початкових було кілька типів: так звані етатові, філіальні, дяківки, або школи тривіальні і школи вправ при семінаріях учительських.

Закон про шкільництво фактично не виконувався. Станом на 1883 рік більше двох тисяч громад не мали школи, а нові школи організовувались дуже повільно /за дев'ять років після закону 1873 р. організовано лише 224 нові школи/. Шкільництво Галичини фінансувалося гірше, ніж інші провінції монархії. На утримання польських театрів в крає виділялося в 1881-1882 роках в шість разів більше,

¹ Франко І.Я. Зібрання творів в 50-ти томах. Т. 45. С. 152-153.

² Учитель, 1896, в. 22. С. 343.

ніж на всю освіту українців.¹

В 1891 році було 3 853 публічні народні школи і 198 приватних. Всіх громад в краї було 6 230. 256 шкіл не працювали, бо не було учителів. У Львові було 28 шкіл, в Кракові 15 і в 36 містах по 2-3. Звідси виходить, що 2 933 громади краю не мали школи. Одна школа припадала на 1 713 жителів.² Зате, за підрахунками Навроцького, в 1 876 році в Галичині на 233 жителів функціонував один шинок.³

Не дивно, що число неписьменних було дуже великим. Так, у 1880 році не вм'яли ні читати, ні писати 77,08%, а в 1890 – 68,24%. В п'яти повітах число неписьменних було понад 90% – т то лише чоловіків, по ж до жінок, то відсоток неписьменних серед них скрізь був вищий. Найбільша кількість неписьменних була в гірських повітах: Лісько, Турка, Богородчани, Надвірна й Косів.⁴

Не дивлячись на дуже низький рівень грамотності населення шляхта намагалася всіляко гальмувати розвиток шкільництва в краї, робила все можливе, "щоб мужик завжди був грубий і неосвічений: вона вороже і недружелюбно ставилася до селянських шкіл, до читалень до мужиків, які виписують книги і газети...", "бо відчувала, що освіта мужика загрожуватиме її руїною, тому що освічений мужик не стане покійно і безвідмовно гнути ший в ярмо".⁵

Уряд чинив рішучі перепони перед освітою: не виділялись кошти на будівництво і утримання шкіл та на оплату учителів, запроваджував у школах польську мову, видавав закони і інструкції, які

¹ Франко І. Я. Зібрання творів в 50-ти томах, т. 44, кн. I, с. 207, 190.

² Франко І. Я. Зібрання творів в 50-ти томах, т. 46, с. 109.

³ Там же, т. 47, с. 105.

⁴ Там же, т. 44, кн. 2, с. 317.

⁵ Там же, т. 46, кн. 2, с. 179-180.

обмежували доступ до освіти. Станом на 1892 рік школу не відвідувало 44% дітей шкільного віку.¹ Здійснена в 1893 році реформа народних шкіл Галичини приводила до того, що сільські діти, які навчалися в трьох класах шкіл нижчого типу на протязі шести років, не могли прямо переходити до четвертого класу міської школи вищого типу, а були змушені йти до третього класу або на підготовчий курс. Отже для того, щоб потрапити в середню школу, учням приходилось витрачати 8 років. Але їх туди уже не приймали за віком. Тобто доступ сільських дітей у гімназії ставав майже неможливим.

Станом на 1900 рік в Галичині не існувало жодної п'ятикласної, шестикласної або від'лової школи з українською мовою навчання. Багато міст взагалі не мали українських шкіл.

Проте активна боротьба інтелігенції, прогресивних сил вела до поступового збільшення числа українських шкіл. Якщо у 1868/69 навчальному році їх 2 469 шкіл у Галичині було 1 293 з українською мовою навчання, то, за даними М. С. Грушевського, в 1908 році державних українських шкіл було 2 343, польських 2 667, німецьких 25. В 91 українській школі не було навчання в тому році через відсутність приміщення або вчителя.²

Поступово зростає число початкових шкіл на Буковині після реформи. У 1870 році церква передала крайовій шкільній раді 167 початкових шкіл. Але школа не була українською. Про ті часи О. Кобилянська писала: "У публічних школах не вчили за моїх молодих літ по-українськи, й мене послав батько на протязі трьох місяців побирати науку української мови приватно в одну вчительку, що хоч і була українка, мала посаду при німецькій школі, де й німецька мова була викладовою на всі предмети".³ Німецька мова панувала в

¹ Галичанин. 1897, 9 лютого, с. 1.

² Грушевський Михайло. Про українську мову і українську школу. К., 1991, с. 25-26.

³ Ольга Кобилянська. Твори в п'яти томах. К., 1963, т. 5, с. 219.

школах, уряді і в інших інституціях Буковини. Поступово починається створення українських шкіл та ріст їх кількості. Як вважає Д.І.Дорошенко, своїм культурно-національним поштурбом Буковина завдячує невсипущій енергії й відданості справі галичанина проф. Степана Омаль-Стоцького, який у 1885 р. обняв кафедру української мови й письменства в Чернівецькому університеті, а згодом став також послом до парламенту й віце-маршалом буковинського сейму.¹

У 1890 році на Буковині державних шкіл було 285, у 1900 – 362, а у 1910 – 515. Число українських шкіл у 1890 році було 104, а у 1918 – 218. До кінця XIX ст. це були переважно однокласні і двокласні школи. В 1907 р. на Буковині було вже 32 чотирикласні, 25 п'ятикласних, 13 шестикласних і 4 семикласні українські школи. В 1908 році в процентному відношенні до населення Буковина за кількістю шкіл займала п'ятнадцяте місце серед 17 австрійських провінцій.²

Перед війною Буковина на 300 тис. українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі.³

У 1868/69 навчальному році на території Закарпаття працювало 373 початкові школи.⁴ Серед них було 268 шкіл з українською мовою навчання, 55 з українською і угорською мовами, а 3 з українською і румунською мовами навчання. 72,5% шкіл були у віданні церкви, а 21,4% були державними. Після створення Австро-Угорської дуалістичної монархії в 1867 р. соціальний і національний гніт українців різко посилюється. Новий шкільний закон в 1868 році і особливо так званий "мовний закон" 1879 р. поклали край існуванню національних шкіл немадярських народів Угорщини. Школа стала знаряддям

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 553.

² Баїк Л., Міттерров Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобич, 1966. С. 30.

³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 554.

⁴ Ігнат А.М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в 50–60 р.р. XIX ст. Тези доповідей УІІ науков. конференції. Ужгород, 1963. С. 23.

мадяризації. Число українських шкіл зменшується, на їх місце відкриваються угорські "народні" школи або так звані "мадяро-рутенські" школи. Якщо у 1881 р. на Закарпатті було 353 початкові школи з українською мовою навчання, а угорських 265, то уже в 1883 р. українських шкіл було 282, а угорських 313. Мадяризація шкіл завершилась виданням закону 1907 року, який ліквідував останні 23 школи з українською мовою навчання, а на початку світової війни ліквідовано останні 18 "мадяро-рутенських" шкіл. Неписьменність українського населення Закарпаття на 1900 рік становила 82%, а в гірських районах – 90%.¹

До пірши був стан середньої освіти в Галичині, Буковині, Закарпатті. До приєднання Галичини до Австрії тут існували п'яти- і шестикласні середні школи з латинською мовою навчання. Уряд Австрії організував в Галичині 5 гімназій спочатку з латинською, а з 1870 року – з 6-ма класами. В 1849 році гімназії стали засновуватись. Відповідно до статуту 1851 року було розпочато створення реальних шкіл. Перші реальні школи відкрито в Бродях /1853 р./, у Львові /1857 р./, Тернополі /1857 р./, Снятині /1859/.

За числом учнів середніх шкіл Галичина займала одне з останніх місць у Австрії. В 1857–59 навчальному році з 10 тисяч душ населення в середніх школах навчалось в львівських країнах – 22, у Чехії і Моравії – 19, а в Галичині – тільки 12 чоловік.²

З 1860 року викладавчою мовою в середніх школах стала польська мова. Лише в нижчих класах Львівської академічної гімназії викладання здійснювалось українською мовою. В результаті боротьби прогресивних сил краю в 1874 гімназії тільки з 1874 року дозволено навчання українською мовою у всіх класах. На початку 1875 року в Галичині була 21 гімназія і 6 реальних шкіл.

¹ Махталер С.В. Педагогіка і освітня діяльність С.В.Духновича. Львів, 1966. С. 39–40.

² Баран С.Б. За національної статистики галицьких середніх шкіл. Львів, 1910, т. I. С. 116.

Уряд під всякими приводами відмовляв українському населенню у відкритті нових гімназій. Лише в 1895 році була відкрита друга на землях Галичини гімназія в Перемишлі і то як паралелька до польських класів. В 1900 році здійснено перший випуск в Коломиїській гімназії. Лише під великим тиском громадськості та віденського уряду було одержано дозвіл на відкриття в 1905 році Станіславської державної української гімназії. Щоб добитися цього, всі депутати галицького сойму від Станіслава в жовтні 1903 р. відмовилися від депутатських мандатів і покинули сойм.¹ Була відкрита українська гімназія в Тернополі, приватні українські гімназії в Рогатині і Городенні, приватні утравістичні гімназії в Яворові, Турні. На всю Галичину була лише одна приватна українська жіноча гімназія у Львові та український жіночий ліцей у Перемишлі.

В 1914 році поляки мали в Галичині 59 державних гімназій, а українці мали 6 державних повних, 1 неповну і 8 приватних.²

На Буковині перші середні школи засновано наприкінці ХVІІ ст. Це були так звані "нормальні" школи в Чернівцях і Сучаві. В 1808 році гімназію засновано в Чернівцях.³ У 1896 р. відкрита друга німецько-українська гімназія в Чернівцях. Першу українську гімназію у Битці засновано у 1908 році. Також відкрито гімназію в Кімані. З 13 чоловічих гімназій і 2 реальних шкіл у 1913/14 навчальному році діяли 2 українські та 2 утравістичні гімназії. З 6108 учнів гімназій українцями були 1396 /22,8%/, а у реальних школах українці становили 6,7%.⁴

¹ Альманах станіславської землі. Нью-Йорк-Торонто-Міннес. 1915. С. 262.

² Нагасловський І. Історія української держави. Рим. 1889, т. II. С. 40.

³ Наталія Палонська-Василенко. Історія України. Мюнхен. 1976, т. 2. С. 378.

⁴ Баті Л., Маторов Е. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на Західноукраїнських землях в період падаючої Австро-Угорської монархії. Дрогобич. 1966. С. 28.

У 1856 році найстарша в Закарпатті гімназія в Ужгороді з українською мовою викладання була перетворена в повну восьмикласну середню школу, де навчалось 364 учні, серед них 146 українців. В 9-ти католицьких гімназіях, які працювали в Закарпатті в 1859/60 навчальному році, число українців досягало 230, що складало 20% всіх учнів.¹ Але після встановлення дуалістичної монархії почалося переслідування української мови і на кінець ХІХ ст. всі середні школи були мадяризовані. Українська мова стала не обов'язковою в гімназіях. До світової війни в Закарпатті діяли 5 гімназій, в т.ч. в Ужгороді, Мукачеві, Берегові.²

У Львові, як вказувалось вище, університет працював з 1784 року. З 1849 року тут була кафедра української мови та літератури, яку очолював Я. Головацький. В 1871 році було скасовано обмеження на мову викладання, але університет був фактично повністю полонізований. У відповідності з постановою від 27 квітня 1879 року в університеті польська мова стала мовою навчання. Лише під тиском прогресивних сил уряд вимушений був відкрити кафедри з українською мовою викладання. З 1894 року проф. М. Грушевський очолював засновану тут кафедру історії України, а з 1900 року відновленою кафедрою української літератури керував проф. А. Студинський. В 1912 році українською мовою в університеті викладали українську мову та літературу, історію українську і всевітню, географію, цивільне та кримінальне право, процедуру суду, церковні предмети. Українці вели активну боротьбу за створення українського університету.

В Чернівцях університет засновано в 1925 році. Мовою навчання була німецька мова, але були кафедри з українською мовою навчання /сербовно-слав'янської мови, української мови та літератури, практичного богослов'я/.

Крім університетів діяли ще такі вищі навчальні заклади: полі-

¹ Маторов Е. Л. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Душновича. К., 1966. С. 36.

² Наталія Палонська-Василенко. Історія України. Мюнхен. 1976, т. 2. С. 379.

технічний інститут у Львові /заснований у 1844 р./, академія ветеринарної медицини у Львові /заснована 1897 року/. На Закарпатті вузів не було.

Історія свідчить, що уряд проводив дискримінаційну політику щодо можливості навчання у вищій та середній школі. Доступ української молоді в середні школи і особливо у вищі школи був дуже обмежений. Так, в 1910 році у Львівському університеті навчалось 21^а українців, а в політехнічному інституті в 1910/11 навчальному році українців було 4,4^а.

І.Я.Франко писав, що Східна Галичина була класичним зразком того, як змішувати панування в краї польської шляхти. "Держати люд у давнім польським підданстві й безправності тепер уже годі. Змодифікована шляхетська рецепта ось яка: поступати обережно, давати народові просвіту про око, самостійність про око, державний лад про око, добробут про око, та скрізь дбати про те, аби народ сими про око благодатями не поспував собі колудка. Так основиються в Східній Галичині руські народні школи з польськими народними вчителями, що часто зовсім не вміють по-руськи; видаються руські учебники; навіть польським патріотичним духом; так у руських народних школах кладуть на науку польської мови й історії більшу увагу, ніж на руську і руські народні вчителі переносяться в Західну Галичину, коли показують тільки слід руського патріотизму. Так проповідується молоді в східногалицьких гімназіях систематично про вищу польську культуру, про належність до купи поляків і русинів до одного державного організму, про нищотність руського народу і його неспосібність до культури."¹

Українська школа завжди була мрією галичан, буковинців та закарпатців. Боротьба за рідну школу особливо загострилася в кінці XIX на початку XX століття. Відбувалися виступи селян та учнів, ба-

¹ Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах, т.46, кн.2. С.323-324.

гаточисленні народні віча, створювались об'єднання інтелігенції, які ставили на перший план питання навчання дітей рідною мовою, створення українських початкових шкіл, гімназій, учительських семінарій, українського університету.

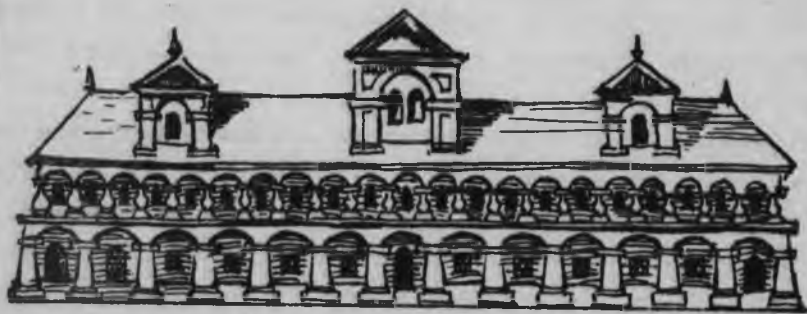
Боротьбу прогресивної інтелігенції за українську школу оволодав І.Я.Франко, який вимагав, щоб школа розвивала всі тілесні і духовні здібності учнів і щоб виховувала вчених і розвинених робітників.

В кінці XIX на початку XX століття представниками західноукраїнської інтелігенції було підготовлено ряд підручників для навчання дітей рідною мовою, які відіграли важливу роль в зміні змісту освіти, в утвердженні української мови як мови навчання. Серед них "Руська читанка для вищих клас середніх шкіл" О.Барвінського /1870/, "Руська читанка для нижчих клас середніх шкіл" Ю.Романчука /1879/, "Руська читанка для гімназій і учительських семінарій" Ом.Партицького /1886/, "Методична граматика руської мови для IV класи вселюдних шкіл" В.Коповського і І.Огоновського /1924/, "Перша читанка /Буквар/ для народних шкіл" А.Хрушельницького та ін. /1918/ та ін. Борючись за українську школу, педагоги-упорядники шкільних підручників намагались наповнити ці підручники таким матеріалом, який міг би в якомога більшій мірі впливати на формування переконань і почуттів школярів, пробуджувати у підростаючих покоління національну свідомість і гідність, виховувати в душі високих моральних ідеалів. В підручниках поданий матеріал про життя українського народу, його побут, звичаї, про взаємовідносини в сім'ї, про людські чесноти. Велике місце посідає усна народна творчість, творчість Т.Г.Шевченка та інших українських поетів. Наводяться афоризми, крилаті вислови навчального змісту. І все це подано з великим тактом, природно і ненав'язливо.¹

¹ Сявакко Є.І. Народньо-педагогічні та науково-теоретичні засади педагогічного процесу в національній школі.- В зб.: Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. А., 1992. С. 21.

Велику шкоду боротьбі за українське шкільництво в Галичині, на Буковині й Закарпатті наносили організації москвофілів, які відстоювали думку, що український і російський народи є єдиним "руським" народом, відстоювали "язичіє" в освітніх питаннях, писали мовою, яка була сумішшю російської, української, польської та церковно-слов'янської мов. Серед цих організацій виділялись галицьке товариство ім. Кавковського, товариство закарпатських русинів ім. О. Духновича та інші.

Історія шкільництва Галичини, Буковини та Закарпаття свідчить про хоробрий національний гніт українського населення, переконливо показує, що уряд намагався використати школу і освіту для денационалізації українського народу. Історія розкриває наполегливу боротьбу за українську школу, за викладання рідною мовою, за виховання національно свідомих українців. Всупереч надіям влади, навчальні заклади були джерелом формування інтелігенції, яка очолювала боротьбу за національну культуру і освіту.

Київська Академія при кінці XVII в.

Роль товариств "Просвіта" та "Рідна школа" в підвищенні освітнього рівня населення Галичини та створення Української національної школи

Важливу роль у розвитку національної культури, освіти, формуванні національної самосвідомості народу відіграло товариство "Просвіта" – матір товариств руських, як його часто називали. Утворення "Просвіти" було підготовлене всім ходом історичного розвитку. Вона виникла як результат старання передових представників інтелігенції, котрі вважали своїм обов'язком присвятити життя підняттю освіти і культури рідного краю. Ще в січні 1866 року о. Степан Качала /посол, політичний і освітній діяч/ виступив з думкою, яка була підтримана прогресивною молоддю, щоб створити товариство, котре мало б мету "спомогати народню освіту в напрямках моральнім, матеріальнім, і політичним через видання практичних книжок, брошур і т.д. в тій мові, якою народ говорить".¹ В результаті великої підготовчої роботи 8 грудня 1866 року у Львові було проведено перший збір "Просвіти", в якому взяли участь 64 львівських членів-асоціозників і 1 із провінції. Ним був парох з Долинички о. Іосиф Зялківський, який виступив з палкою промовою і був дуже гаряче сприйнятий присутніми.

В першому статуті товариства "Просвіта" було вказано, що основним його завданням є "літчання і просвіта народу". За всю історію Товариства статут змінювався п'ять разів, але просвітня діяльність завжди була визначальною, центральною.

Відразу після створення Товариства просвітня секція приступила до видання популярних книжечок живою народною мовою. Але найбільше праці й заходів у перші роки присвятила "Просвіта" виданню підручників для середніх шкіл. Саме в 1866/68 році українці добилися української гімназії у Львові, що була першою середньою українською шко-

¹ Життя і знання. 1932, ч. 7, додаток. С. 16.

лю взагалі. Її було створено з найстаршої у Львові "академічної" гімназії, в якій мова навчання була німецька. В зв'язку з тим, що не було українських підручників і не було вироблено навчальної термінології для вивчення в старших класах фізики, хімії, математики та інших предметів, в гімназії лише в чотирьох нижчих класах навчання здійснювалось українською мовою. В старших класах навчання було польською мовою. Це треба було негайно змінити.

Завдяки великій роботі Головного Виділу "Просвіти" за короткий час було зроблено переклади до підручників з деяких предметів, які Товариство випустило літографським способом. Також вилітографовано виклади лекцій деяких професорів. Це дало можливість забезпечити учнів потрібними їм українськими книжками. В цей же час Виділ створив комітети знавців /Е.С.- авторські колективи/ для створення шкільних підручників, звернувся до фахівців з відозвою взяти участь в підготовці підручників. Звідусіль, в тому числі і з Наддніпрянською Україною, автори прислали рукописи, що дозволило на протязі 1871-76 років видати 17 шкільних підручників для української гімназії тиражем в 12 300 примірників. Це були перші українські підручники для середніх шкіл.

Здалося б, що 17 підручників не дуже мало, але якщо врахувати, що вони були перші в історії українського розвитку взагалі, то стає зрозумілим, що проведена "Просвітою" робота мала епохальне значення. На Загальній Зборі "Просвіти" в 1879 р. Володимир Барятинський сказав між іншим таке: "Це діло - то один з найбільших наших народних подвигів. Було це створення українського шкільництва, не були, так сказати, - цивілізаційні хрестини українського народу в новій добі. Це історія записана його з таким натиском, як свого часу охрещення Русі".¹

Здавнича робота "Просвіти" для школи ним не обмежилася. Було

¹ Життя і знання. 1933, ч. 5, додаток, с. 121-122.

звернуто увагу на книжки для народних шкіл, підготовлено новий "Буквар" і Читанки для II-IV класів народних шкіл такою чистою народною мовою. У витязі із протоколу засідань Виділу Товариства "Просвіта" за час від 1 грудня 1875 до кінця березня 1876 р. читаємо /читується за тодішнім правописом/: "...2/ видруковано 4 популярні книжечки - Житє Бориса і Гльба, Житє Шевченка, Повістки для дітей /всі три написані д.О.Огоновським/, Що то є провизорія і якъ веде ся еть /написана А.Гладиловичем/; 4/ з книжок шкільних ухвалено видати Арифметику для 5-ої кл. гімназії, котрої друк уже розпочато;...6/ передано книжочки популярні в вартості 10 зр. на фонд допомоги для бідних учеників : академічно /русько/ гімназії в Львові - вислано даром для читальні в Яричеві Новім по одному екземплярю популярних книжочок - так само післалося книжочок для Русинів в Хорватсько-Славонській землі Сирмиї /на правому березі Дунаю против устья Тисси/ и семинаристам в Унгварі на угорській Русі - наконець рішено вислати кожну книжочку пяти руським часописам в Галичині и одній в угорській Русі".¹

В 1876 р. друкування шкільних підручників було передане в так званий "Краєвий фонд", хоч "Просвіта" мала в рукописах багато вже готових підручників.

Старанням Виділу "Просвіти" 6 серпня 1881 року засноване "Руське Товариство Педагогічне", яке на вимогу українського громадянства в 1912 році змінило Статут і було переіменоване в "Українське Педагогічне Товариство". Створення цього Товариства звільнило "Просвіту" від обов'язків займатися шкільними справами. Так зародилась перша ластівка "Рідної Школи". Товариство займалося матеріальними справами вчителів, заходами включення жінок та в навчально-виховний процес виховання свідомої української молоді.

¹ Правда, 1886.С.281.

На загальних зборах Товариства в 1926 році йому було змінено назву і воно стало називатися "Рідна Школа - Українське Педагогічне Товариства". Справу української літератури і науки перебрало на себе засноване в 1873 р. "Товариство імені Шевченка", яке в 1893 році перетворене на наукове. З 1990 р. його робота відновлена.

Члени Відділу "Просвіти" Омелян Огоновський /голова/, о. Олександр Стефанович, д-р Кость Левинський та інші організували політичне товариство "Народна Рада" і від "Просвіти" відійшли таким чином чисто політичні справи /24.X.1885 р./.

В 1894 році, 11 лютого у Львові засноване руханкове товариство "Сокіл", яке виявилось дуже корисним для "Просвіти". Це товариство, що розміщалося по селах при читальнях "Просвіти", доповнювало організаційно-освітню працю "Просвіти" під руханковим і спортивним оглядом.

Як бачимо, керівництво "Просвіти" активно сприяло створенню нових організацій, щоб забезпечити всебічний розвиток культури в краї. Разом з тим "Просвіта" не відмежовувалась від новостворених організацій, а, навпаки, тісно співробітничала з ними. Наприклад, у 1887 році разом з "Народною Радою" "Просвіта" внесла петицію до міністерства освіти і Державної Ради у Відні про заснування другої української гімназії у Галичині /в Перемишлі/ та в справі українських учительських семінарії.¹ В будинках "Просвіти" виділялись приміщення для роботи народних шкіл, курсів. "Просвіта" фінансувала створення шкіл, захоронок, бурс, видання підручників. Наприклад, в 1937/38 шкільному році в Станіславському воєводстві в читальнях "Просвіти" поміщались Долинська школа ім. Маркіяна Шашкевича і школа в П'ядиках, в селах Іспас і Нижньому Березові школи працювали в приміщенні Народних Домів.²

¹ Життя і знання. 1932, ч. 12, додаток. С. 51.

² Рідна школа. 1938, ч. 24. С. 37Е.

Розширення числа громадських організацій дало можливість "Просвіті" зосередити зусилля на завданнях освіти народу. На основі статутів 1870 і 1891 років "Просвіта" вирішувала видання книг українською мовою "для ужитку в школах, особливо популярні для міського і сільського люду, закладання книгозбірень, бурс для убогої шкільної молоді, ... уряджування публічних відчитів і музично-декламаторських вечорів", тощо.

Головний Відділ "Просвіти" велику увагу звертав на видання популярних і членських книжечок. Першу популярну книжечку підготував професор учительської семінарії Омелян Партицький. Вона була видана в 1869 р. Це "Читановка" для сільських людей", яку автор називав "Зорею". За 50 років "Просвіта" видала 348 популярних книжечок тиражем 2 941 115 примірників.¹

Заглиблене місце у видавничій діяльності "Просвіти" мали календарі, серії Українського письменства, "Учіться брати моє" та ін.

З 1907 року "Просвіта" почала видавати невеликі брошури у серії під назвою "Просвітні Листки", переважно по 1 аркушу друку в 2 000 примірників. Вони мали популярний зміст і розходились в основному серед шкільної молоді. Крім цього в 1924 році "Просвіта" видала "Просвітні Листки" - серію I в 10 000 примірників для навчання неписьменних друкованого письма, а в 1927 році серію II в 5 250 примірників для навчання писаного письма. Всього вийшло друком 60 випусків "Просвітних Листків" тиражем 190 450 примірників.

До 1906 року у членських книжечках видано 36 книжечок господарського змісту, а від 1906 року розпочалося видання окремої серії "Господарська бібліотека" під редакцією С. Колюби, а потім С. Кузика.

Від 1909 року видавались популярні книжки: "Пропамятна книга", співанки, сміховинки, букварі, порадики, церковні устава, тощо.

¹ Життя і знання. 1933, ч. 9, додаток. С. 136.

Цих книжечок видано 33 тиражем 170 400 примірників, а всього до першої світової війни вийшло 477 книжок всіх серій тиражем 3 479 000 примірників.

В 1919 році видавництво "Просвіта" було поділено на чотири групи: 1/"Народня бібліотека", яка призначена для широких народних мас замість колишніх членських книжечок та "Просвітніх Листків", 2/"Загальна бібліотека", яка була призначена для більш досвідченого читача та інтелігенції; 3/"Українське письменство" /видавалися твори українських класиків/; 4/ орган "Просвіти", яким мало стати відновлене "Письмо з Просвіти".

З усіма друками маємо 753 числа усіх видань "Просвіти" від 1868 року до 1926 року тиражем понад 4 000 000 примірників.

Особливу роль у виконанні завдань, поставлених перед "Просвітою", відіграли читальні.

Читальні на Галицькій землі старші від "Просвіти". Вони були як окремі товариства. Перша читальня повстала в 1848 році в Коломиї для інтелігенції, а далі й для міщан. У Львові перша читальня створена в духовній семінарії в 1849/50 навчальному році. Першою вступила в члени "Просвіти" читальня в Денисові на Тернопільщині в 1874 році.

На основі рішення Загального Збору "Просвіти" в 1890 році Виділ наділив читальні ширшими правами, проби вони були не лише читальнями, де можна було би читати часописи й книжки, урядувати відкрити, вечірні та давати гастрольні вистави, але проби читальні могли ще й мати свої крамниці, позичкові каси, каси ощадності, проби могли вести спідки різноріччя-господарські, промислові й збіжжя, тощо. В 1891 році створено перші 5 читальень Товариства "Просвіта".

Велику увагу Головний Виділ приділяв фаховим школам. "Просвіта" заохочувала і спонукала молодь до навчання в цих школах стипенді-

ями ініціатором створення читальень був член а"їзду "сотки вчених" /18-28.10.1847 р./ у Львові Микола Синовідський.

ями. Вперше оголосив Головний Виділ "Просвіти" конкурс на шість таких стипендій у 1907 році. Від того часу до 1914 року вислала "Просвіта" 40 стипендіатів на студії хліборобства, молочарства і хімічного господарства - переважно в західні краї австрійської монархії та за границю, до Західної Європи. Були це люди переважно з середньою освітою, між ними 4 богословів, що їздили за границю студіювати кооперацію. Всього "Просвіта" станом на 1926 р. мала 62 стипендіальні фонди.

Підшукавши кваліфікованих спеціалістів та підготувавши нових на закордонних студіях, "Просвіта" приступила до заснування своїх власних фахових шкіл, перших українських фахових шкіл взагалі. Серед них: а/ Господарська Школа в Миловані, яка 20 листопада 1909 року на базі закуплених в 1906 році у митрополита Кептицького ділянки доброго ґрунту і двоповерхового будинку, що був реконструйований, почала свою роботу. Перший випуск 6-ти тижневих курсів відбувся 1 січня 1910 року - 30 чоловік. В пізніші часи термін навчання становив 11 місяців. Такої школи на час створення не було ні польської, ні української.

б/ Хімічна школа домашнього господарства в Угорнях Винавських почала навчання з 1 листопада 1912 року. В ній навчалось 14 чоловік. Термін навчання становив 5 місяців. В 1912 р. Головний Виділ "Просвіти" побудував в Угорнях дім для Захоронки Імени М.Малельського, який 5 вересня цього ж року посвячено й віддано 60 Службовим до вжитку.

в/ Торговельна школа "Просвіти" ^{створена} у Львові 5 жовтня 1911 року. Строк навчання в школі - два роки. Завдання школи - виховувати фахових літоводів для економічних спідок, для приватних купців і підприємців. Школа була кооперативна, в ній училися разом дітята і хлопці.

Від 1925 року Торговельна школа "Просвіти" за згодою і ухвалою Головного Виділу "Просвіти" під фахову управу "Рідної школи"

У.П.Т. - залишивши при тому свою первісну назву "Торговельня Лко-ла "Просвіти" у Львові".

В 1907 р. "Просвіта" організувала акцію створення курсів для неграмотних, активізувала видавничу діяльність і роботу в економічній галузі. І-2.02.1909 р. відбувся перший український освітньо-економічний конгрес "Просвіти" у Львові, в якому взяли участь 760 визначних діячів освіти і економістів. В 1900-1914 роках створено багато читальняних домів, "Народних домів", де розміщалися читальні "Просвіти" і інші українські установи.

1900-1914 роках в Науковому товаристві Девченка завдяки проф. М.Грушевському та І.Франкові проводилась велика наукова робота. Стало актуальним питання створення українського університету у Львові.

В 1905 р. створено організацію "Взаємна поміч українського вчительства", куди входили учителі народних шкіл, а в 1908 р. "Учительську громаду", яка об'єднувала учителів середніх і вищих шкіл. Вони мали друковані органи "Наша школа" і орган "Учительської громади", які видавались в 1909-1914 роках. Перше з названих товариств в 1933 р. в 54 відділеннях об'єднувало 2 675 учителів народних шкіл. Значну частину інтелігенції об'єднував "Союз українок".

Перша світова війна нанесла велику шкоду діяльності Товариства "Просвіта". Було закрито і знищено велике число читалень, розграбовано школи у Милованню і в Угорях Винявських, масток у селі Грабівні і т.д. Станом на 30 червня 1924 року було 77 філій, з них діяльних лише 63. До 1 серпня 1914 року було 2 944 читальні, а на 30 червня 1924 відновлено лише 1 374, з яких адміністрація закрила 125 з політичних мотивів.¹

Але наполеглива праця членів "Просвіти" забезпечувала відродження традицій товариства. Так, лише в 1925 році було внесено до

¹ Друкар. Інформаційний календар на 1925 р. С. 53.

уряду 396 прохань про нові читальні, будувалося 27 і ремонтувалося 50 читалень. В 1933 році уже діяло 3 024 читальні. Відновлювали свою роботу курси, гуртки, хори, театри. В 1925 р. хорів при читальнях було 219 /до війни 211/, аматорських театральних гуртків працювало 492 /до війни 331/. В 1929 р. "Просвіта" мала 3 075 читалень, тобто у 65% українських місцевостей.

Голова "Просвіти" в 1923-31 р.р. колишній директор Рогатинської гімназії Михайло Галуцинський, визначаючи завдання Товариства, писав, що "освітня праця має мати насамперед виховне завдання, а його здійснення можна назвати програмою дальшою. Ця праця має 1/ за прикладом західно-європейських товариств зрівнати з традиційною в нас добродійністю в освітній праці та заступити її фаховістю., 2/ внести в освітню працю зміст, 3/ змагати перевиховати українське громадянство в тім напрямі, щоби перетворити душу галицького українця, який уміє в усьому орієнтуватися, в усьому означити себе, до всього зайняти становище, маючи на оці вічні цінності, як віра, мораль, нація, інтерес колективу, 4/ розбудити серед української суспільності потребу й енергію самоосвіти й самовиховання, себто причинитися до поглиблення розуму та до виплекання характеру, вироблення гарту духа і сили волі, 5/ допровадити до оснування у Львові вищого інституту Освітознавства на зразок освітньо-виховного інституту ім.Масарика у Празі.¹

В статті "Освітній Конгрес "Просвіти" і головне завдання освіти під сю пору" газета "Нова зоря" відзначала, що псується сільська мужицька молодіж: є злодійства, грабунки, пияцтво і т.п. Далі газета пише: "При помочі карних організацій "Соколів", "Лугів" і пластів можна безперечно дещо направити, але й ті організації; коли не мають зійти на пусту формалістику і звичайне наслідування чужих оригіналів, мусять мати здоровий духовий корм, той сам, що

¹ Життя і знання. 1933, ч. 4, додаток, С. 107.

потрібний для всего народа, бо інакше буде але і з ними і з тим народом.

І власне тут є те головне завдання освіти під сю пору. Треба дати народові відповідний духовий корм в формі хосенної й добре написаної книжки, літератури, яка скріпила б його характер і поставила б йому перед очі важні проблеми добра і зла. "Народ не має що читати! як слушно показував се на підставі безпосередньої обсервації Впр.о.Тятомир в "Новій зорі" і тут головне завдання "Просвіти" під сю пору. Нема своїх авторів, котрі писали б твори, потрібні для вироблення й підсилення характеру, та є чужі, котрі вже давно оповістили прегарні р'чи на такі теми /Тот,Смайсл І п./. Треба їх перекласти. Треба на те зукити всі можливості й засоби. І якраз "просвіта" як світська, загально-національна установа покликана до видавничя таких творів. Без виконання того завдання не поможуть ніякі секції, котрі будуть навіть дійсно працювати, не поможуть ніякі організатори, бо не буде що й кого організовувати: народ, котрий не має здорового духовного корму, мусить захопити під свою ялоду плитку сенсаційна преса, повна описів звіродчїлих сексуалїт, рабунків, мордів і інших злочинів".¹

Малїя стачу справ спочунав членів "Просвіти" активізувати видавничу діяльність. З неї час виходили в світ місячник "Народня Просвіта" і два кварталїчки "Лїблїотечний порадник" і "Аматорський театр", журнал "Життя і знання", в 1924 р. створено серїю "Історично" бібліотеки". До 1926 року після рітїни уже видано 120 книжок тиражем 5 ІМІІІ примірників. Лише в 1923 році Товариство видало друком більше ніж 500 000 аркушів паперу.

Розширюються форми освітньої роботи. Появляються методичні статті, де дається класифікація форм роботи, розглядається методика освітньої діяльності.

¹ Нова зоря. 1929, ч. 69, с. 2.

Так, в журналі "Життя і знання" С.Магалис пише, що "Існує поділ освітньої праці на масову /екстензивну/ і поглиблену /інтенсивну/. Масовою називаємо таку освітню працю, що її з великим числом слухачів, яких склад че є постійний і точно означений, а принагідний.

До цієї групи зачисляємо такі форми освітньої праці: а/ голосне читання, б/ виклади і гуртки /дискусії/, вечерні запитів і відповідей, в/ народні свята і обходи, г/ освітні віча, виставки фахових і аматорських театрів, д/ інсценізовані суди, є/ оглядання вистав, музеїв, прогульки, ж/ кіно, тощо.

Поглиблена освітня праця є тоді, коли вона є систематична з постійним числом слухачів. До цієї групи належать: а/ всякого типу курси і лекції викладачів, б/ школи, в/ народні університети, г/ видавництва, пр. "Життя і знання" і кольпартага, д/ відповідно поставлене радіо і т.п.

...Окремою формою освітньої виховної праці є праця аматорських гуртів, яка р'зниться від двох перших відмінним характером".¹

Організація великого числа курсів, гуртів виявила нестачу референтів і стала потреба підготовки мандрівних учителів для цієї справи. Це наптовячало на думку створення у Львові в 1924, 1925 роках курсу прилегентів, в яких брала участь в основному студентська молодь.

Важливе значення надавалось самоосвіті і самовихованню народу. З цієї метою рекомендувалось створення так званих гуртів, або спільноти праці під керівництвом опікуна, який має певну освіту. "Просвіті" необхідно мати таких людей, що привело до думки створення курсів заочної освіти.

Зказувалось на необхідність використання в освітній роботі чарівних ліхтарень, похідних кіно, створення нетральної випози-

¹ Життя і знання. 1933, ч. 5, с. 155-156.

чальні світлянок і апаратів.

До основних статутних завдань "Просвіти" завжди відносились боротьба з неграмотністю. При Головному Відділі була для цієї справи спеціальна комісія. В її склад входили члени, які мали живі зв'язки з центральними освітніми і господарськими організаціями. Членом комісії був представник Головної Управи Рідної Школи. Цим самим Рідна Школа визнавала право і завдання "Просвіти" вести боротьбу з неписьменністю та радо співпрацювала з нею на місцях. Як вказувалось вище, для цієї справи "Просвіта" видавала тисячі книг. Наприклад, в 1937 році було видано спеціальний буквар "До сонця" з різними додатками і до нього методичний підручник. В свою чергу в журналі "Рідна школа" в 1937 р./ч.4/ була надрукована інструкція, як вести такий курс для неграмотних.¹ В 1935-1937 р.р. було створено і 932 курсів для неписьменних селян.

Перша читальня "Просвіти" існувала на Закарпатті з 1696 р. у с. Скотарському. Організаційно товариство "Просвіта" було сформоване тут в 1920 році. При святкуванні десятирічного ювілею діяльності "Просвіти" на Закарпатті відзначалася її велика популярність серед населення і успіхи в просвітницькій діяльності. Станом на 1.06.1930 року на Закарпатті було зареєстрована і діяла 171 читальня "Просвіти". Найбільше їх було в Ужгородському, Мукачівському, Тячівському, Рахівському округах./Відповідно 21, 24, 18, 17/.² В 1934 р. налічувалось 10 філій, 230 читалень. При центральній в Ужгороді діяв Руський народний театр. У Всепросвітянському з'їзді 1937 року в Ужгороді взяло участь 12 000 делегатів. Угорська окупаційна влада ліквідувала "Просвіту" на Закарпатті у 1939 р.

За прикладом галицької "Просвіти" на Буковині виникло культурно-освітнє товариство "Руська Бесіда".

¹ Рідна Школа. 1936, ч. 23, с. 232.

² Новий час. 1930, ч. 82, с. 3.

На Холмищині і Підляшші просвітню діяльність з 1916 року вело товариство "Рідна хата", що мало близько 126 філій. У 1930 році його діяльність була заборонена польською владою. Окремі товариства "Просвіти" на Волині мали понад 600 читалень, які були закриті польською владою в 1932 році. Пізніше діяли осередки "Рідної хати", які мали один статут, але й вони були ліквідовані в 1937-1939 рр.¹

Через всю історію "Просвіти" червоною ниткою проходить національно-освітня ідея. В сьогоднішніх умовах, вивчаючи історію "Просвіти", ми маємо пам'ятати, що перед нами величезна робота по національному і духовному відродженню, яка лише починається. Але значить, що просвітницька робота, самвиховання лише починається. І особливо актуальними сьогодні є слова, з якими звертався І. Франко до галицької української молоді: "Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше їх потребувати велика історична доба, коли всієї нашої Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода".² І такий час настав. І нам сьогодні дуже потрібний досвід такої позапартійної, всенародної організації як "Просвіта", яка вірно служила б українському народові і могла б об'єднати для співробітництва в його інтересах всі суспільні сили.

Революційні події 1905-1906 р.р. на Україні привели до дозволу на утворення товариств і об'єднань. На основі цього дозволу в багатьох містах стали виникати "Просвіти". Вони взяли на себе функції поширення знань серед населення і, зокрема, знань з історії

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990, с. 375.

² Франко І. Я. Зібрання творів в 50-ти томах. Т. 45, с. 402.

України, географії, літератури, піклуванні про живчення української мови. Як стверджується в історії "Просвіти" перше товариство виникло на Великій Україні в Одесі в 1905 р. за ініціативою С. Строположа і Ів. Дуненка.¹

С. Строположко стверджує, що першом "Просвіта" виникла в Катеринославі /статут затверджено 8 жовтня 1905 р./ ще до затвердження правил про товариства від 4 березня 1906 р.² Навіщо товариство "Просвіта" утворено в Київі, Кам'янечь-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та в інших містах. Осередки та читальні "просвіти" створювались не лише на Наддніпрянській Україні, але і на Кубані, на території Сибіру і Середньої Азії, на Далєкому Сході, де були ліквідовані в 1922 р. В "Просвітах" працювали Б. Грінченко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та багато інших відомих представників інтелігенції. "Просвіти" видавали літературу для населення, боролися за запровадження в школах навчання українською мовою, організували театральні вистави, свята для дітей тощо. Так, лише київська "Просвіта", яку очолював Е. Грінченко, з 1906 по 1910 рік видала 34 книжечки тиражем 163 760 екземплярів. Після закриття в 1910 році київської "Просвіти", її справу продовжило видавництво "Український вчитель", де було видано "Українську граматику для школи" Гр. Шерстюка, "Граматику /Букварень/" С. Черкасенка, "Грифметику для українських шкіл" О. Кописького та багато інших, які мали велике значення для становлення національної школи в Україні. Боротьбу за українську школу на Поділлі очолювало кам'янечь-подільське товариство "Просвіта", почесним членом якого був синькоп Парфентій – перекладач Св. Євангелія на українську мову.³

¹ Життя і знання. 1932, ч. 15, додаток. С. 82.

² Строположко Степан. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 141.

³ Лисенко О. В. Значення українських "просвіт" для справи шкільного навчання. Рідна школа, 1992, № 3-4. С. 20.

Влада намагалася перешкодити відкриттю "Просвіт", а з наступом реакції всі "Просвіти" були закриті на вимогу наказу Столипіна від 20 січня 1910 р., в якому міністр внутрішніх справ наказав губернаторам не давати дозволу на утворення "інородеских" товариств, бо вони загрожують громадському спокоєві.

Після революції 1917 року населення України стало повсюди відкривати осередки товариства "Просвіта" з метою проведення освітньої діяльності серед дорослих. Як вказувалось в листі голови ради Товариства в Олександрівську /Запоріжжя/ міську управу від 10 липня 1917 року "На підставі її Статута Товариство "Просвіта" ставить своїм обов'язком працювати для розвитку просвіти і добробуту українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури... І найбільш тут, в Олександрівську, котрий стоїть як раз в тім місці, де була перша Запорізька Січ на острові Хортиці і котрий відомий всякому українцю..."¹ "Просвіта" активно боролася за створення на Україні національної школи.

Безумовно статuti товариств були однотипними, несли відбиток можливостей, інтересів і уподобань їх засновників. Але спільною для всіх є освітня спрямованість товариств, створення ними бібліотек, народних домів, організація лекцій, співочих і театральних гуртків.

Точне число "Просвіт", які діяли на Україні, встановити важко. За даними Д. Дорошенка в 1918 році на Україні діяло 952 осередки Товариства "Просвіта".²

"Просвіти" відігравали значну роль в освітній діяльності серед населення. Про це свідчить увага до них з боку офіційної влади. Так, Генеральний Секретаріат освіти організував 20 вересня 1917 р. з'їзд представників "Просвіт", де було накреслено широку

¹ Борисенко Олег. Діяльність Товариства "Просвіта" на Запоріжжі /1917-1922 р.р.//Просвіта, №24, липень 1992р. С. 7.

² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923р.р. т. 2. Українська Гетьманська Держава. Ужгород, 1930. С. 344.

програму позашкільної освіти. Щоб забезпечити її виконання, Департамент позашкільної освіти міністерства народної освіти організував спеціальні курси інструкторів та видав "Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання" /Київ, 1916/, ухвалив організувати постійний інститут позашкільної освіти при Педагогічній Академії.¹ Другий з'їзд "Просвіти" відбувся 4-7 листопада 1918 року, де була поставлена вимога вільної праці осередків по освіті народу.

В 20-х роках почалося переслідування "Просвіти". Вони вважалися засобом українських буржуазних націоналістів для підризу співробітництва органів народної освіти УРСР + РСФСР, і тому їх повсюдно закривали.²

Але число "Просвіт", які діяли в різних регіонах все ще великим. Так, за даними О.Борисенко, на Запоріжжі в 1917-1918 роках діяло 68 "Просвіт" /без врахування єврейських, караїмських та німецьких товариств/, з них 22 українських, 11 російських.³

14 грудня 1928 р. булр видано декрет Раднаркому УРСР про Головополітпросвіту, який впроваджувався для об'єднання всієї просвітницької діяльності. Згідно з розробленим новим Статутом, який дуже обмежував діяльність просвітніх організацій, культпросвітні заклади підпорядковувались органам народної освіти. У відповідності з прийнятими документами було перевірено кадри і бібліотеки просвітніх організацій і проведено їх чистку. Згідно з прийнятим у 1921 р. "Основним положенням о единых типах и сетях политпросветучреждений" центральне місце в просвітницькій діяльності на селі стали займати сільбудинки, а всі інші заклади /бібліотеки, музеї, школи, курси і тн./ знаходились при них.

Вся проведена владою робота привела до того, що до 1922 року

¹ Строполко Степан. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 155.

² Яницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні /1921-1932/. Київ, 1965. С. 13.

³ Борисенко О. Діяльність Товариства "Просвіта" на Запоріжжі /1917-1928р.р.//Просвіта, №24, липень, 1992 р., С. 7.

діяльність "Просвіти" була припинена, а її осередки були ліквідовані.

Така ж судьба "Просвіти" і на західноукраїнських землях, де в 1939 році "Просвіту" закрили як буржуазно-націоналістичну організацію. Безумовно, це була неправильна, тенденційна оцінка діяльності товариства, яке своєю метою мало розвиток національної свідомості, національної культури, освіти народу.

Після 1905 року товариства і читальні "Просвіти" створювались на Кубані, у Зеленому Клинні /Далекий Схід/, українських поселенських землях в Азії і Сибіру. Організації товариства "Просвіта" на цих землях були ліквідовані у 1922 році, лише в Харбіні /Манджурія/ філія протистувала до 1945 року.¹

Сказане вище, аналіз документів і література дозволяє зробити висновок про те, що товариство "Просвіта" відіграло визначну роль в піднесенні рівня освіти народу, його культури, збереження національної самосвідомості. Власне його найбільшою заслугою є те, що в умовах чужоземного гніту, онімечення і колонізації, народ не тільки зберіг свою самобутність, мову, але і зробив значний поступ в їх розвитку.

Товариство "Просвіта" в сферу своєї діяльності включало найважливіші питання, які хвилювали суспільство і від яких залежало національне відродження, формування національної свідомості українських громадян.

З допомогою "Просвіти" в Галичині створювались молодіжні організації, драматичні товариства, розгорталась видавнича діяльність.

Варто відзначити, що в 30 - ті роки лише в Коломиї виходило 52 видання, в т. ч. два педагогічні журнали. На території Галичини видавалося значне число чудово оформлених книг . в

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 375.

т.ч. Ілюстрована Енциклопедія України.

Вимагає дослідження діяльність фізкультурно-спортивних товариств "Сокіл" та "Січ", які найбільш розвивалися в 1900-1914 роках. В тридцяти роках активним було пожежне товариство "Дуги", яке об'єднувало в 1933 р. 26 000 членів.

За даними деяких дослідників члени цих молодіжних об'єднань створювали підпільні комсомольські осередки, вели активну роботу по створенню національної школи.

Спортивно-пожежне товариство "Січ" засноване в Галичині в 1900 р. д-ром К.Трильовським¹, першим головою і генеральним отаманом. Активісти-діячі Іван Чупрей, Андрій Чайковський, Роман Данкевич та ін. В 1912 р. самостійні Січі об'єдналися в Український Січовий союз. Крім того були Січі Сокола Батька, що почав створювати сі свої січові організації в 1909 р. В 1914 році було 916 Січей Українського Січового Союзу та 305 Січей Сокола Батька. Під такою ж назвою у Відні в 1868 р. за почином Анатолія Вахнячина було засноване товариство українських студентів, яке відіграло велику роль в історії українського національного відродження під Австрією, особливо 1873-75 р.р. під впливом М.Драгоманова та О.Терлецького /1850-1902/.

Під такою ж назвою в 1902-22 роках діяло студентське товариство в Чернівцях. Воно видало свою бібліотеку, мало найбільшу українську книгозбірню на Буковині.

¹ Трильовський Кирило, громадський діяч, адвокат, радикол, організатор Січей і Товариств Січових Стрільців, генеральний отаман Українського Січового Союзу. 1920 р. організував першу Січ на Закарпатті в Ужгороді. Від 1907 - посол до австрійського парламенту. 1914 - голова Української Боевої Управи, редактор радикальних часописів "Зоря", "Хлопська правда", "Січові Вісті", "Громадський голос".

Широкого розповсюдження набули національні фізкультурні товариства "Сокіл". Вони відіграли велику роль у відродженні слов'янських народів. Перше товариство таке було створено в 1862 р. в Чехії. Створення товариств відбулося серед усіх слов'янських народів, і вони об'єднуються у всеслов'янське товариство. В Болгарії аналогічне товариство називається "Юнак".

Головним завданням Товариства "Рідна Школа" було /визначається за тодішнім правописом/: а/ Промисляти над потребами руського народу на полі шкіл народних, середніх, вищих, займатися основанем руських /українських/ шкіл і піддержувати всякі справи виховання публичного і домашнього на основі матерного язика; б/ Подавати членам поміч так моральну яко і матеріальну". У 1926 році Товариство стало називатися "Рідна Школа - Українське Педагогічне Товариство". Товариство також займалося видавничою діяльністю, видаючи журнали "Учитель" /1889-1914/ та "Рідна Школа" /1927-1939/, "Давінок" /1892-1914/, дитячу літературу, шкільні підручники, щорічні календарі і ін.

Дослідник історії України професор Грабовський В.В. виділяє 4 етапи роботи Товариства.

На першому етапі, що охоплює 1881-1903 роки, Товариство займалося матеріальними справами вчительства, допомогим фондом /"Діяччою поміччю"/, бурсами, заходами вклучення жіноцтва в процес виховання свідомої української молоді, що міцко визначено з нагоди 25-річчя Товариства.

На другому етапі роботи /1903-1914 р.р./ "Руське Педагогічне Товариство" створювало січіві, пропагувало свої діяльність на сторінках журналів "Учитель", "Давінок". У цьому періоді Товариство посилює шкільну і освітньо-виховну діяльність, займається пожегнутуванням, бурсами тощо. В 1910 році оформився Правий Шкільний Союз з центром у Львові.

На третьому етапі /1914-1919 р.р./ відбувся занепад діяльності Товариства, викликаний війсьними подіями.

Четвертий етап /1920-1939 р.р./ був наповнений різними нелегкими випробуваннями в умовах польської окупації галицьких земель. Товариство користувалося великою популярністю серед народу і проводило велику роботу.

Великою метою "Рідної Школи" було старання задовільнити всі потреби українського народу у вихованні молоді, об'єднати зусилля всього народу для досягнення цієї мети. У статті "До чого змагає сучасна школа взагалі і "Рідна Школа", зокрема", опублікованій в журналі "Рідна Школа" в 1938 році, читаємо: "Рідній Школі" залежить якнайбільше на тому, щоби дитина носила в своїй груді любов до рідної мови, до своєї церкви, до рідної історії, до літератури, до рідних звичаїв, до рідних установ, словом, до рідної культури, зв'язаною, що надбали й збудували попередні покоління..."

Основними організаційними ланками були місцеві кружки "Рідної Школи". Їх число постійно зростало і в 1938 році їх було 2 074. Вони охоплювали близько 105 тисяч членів. Проте коло 1 000 місцевостей не мали своїх кружок. Основною причиною цього було те, що польський уряд заборонив організувати ці кружки, боячись їх впливу на свідомість народу. Діяльність Товариства не були охоплені Холмщина, Підляшся, Волинь. Староство в Березові /бувше Станіславське воєводство, тепер Косівський р-н Івано-Франківської обл./ заборонило в травні 1938 року створити кружок "Рідної Школи" ім. І. Франка у Глудні, побоючись, що "його існування може загрожувати безпеці, спокою й прилюдному порядку тому, що основники Кружка не дасть відповідної застави, що під плащиком діяльності товариства не будуть вести акції політичної-антидержавної".

Товариство вело велику освітньо-виховну діяльність. Найбільш поширеною формою її організації були реферати. Найчастіше темами рефератів були історія і географія України, література, суспільні

відомості про кооперацію, про господарство, культуру, етика, основи доброї поведінки. Серед виховних заходів найбільш поширеними були національні свята з нагоди пам'ятних днів і подій на честь великих людей, "свята матері", концерти, аматорські й театральні вистави, виступи дитячих садків, фестивалі тощо. Лише в 1937 році від їх організації Товариство одержало 63 881 злотих.

Важливим засобом освітньо-виховної діяльності були різноманітні курси. У 1938 році в Галичині було організовано 64 курсів, в яких нараховувалось 1 480 учасників. Найбільш популярними серед них були курси українознавства. В час курсів організовувались театральні вистави, концерти, свята в честь Т.Г.Шевченка, вечори пісні і слова і т.п. Наприклад, в повідомленні про курси неграмотних читаємо: "Всі ходили пильно й навчалися читати й писати. Всі цікавилися біжучими подіями, а зокрема історією і землезнавством України. Курсанти немов переродилися; заперестали гуляти й забави, а навіть відвикають від куріння".¹

Велику увагу товариство звертало на створення і розширення бібліотек. В 1938 році у 653 бібліотеках було 79 207 книг. Для задоволення читальних потреб створювались пересувні бібліотеки, відкривались книгарні, кіоски.

Щоб позитивно впливати на стан навчання і виховання молоді, кружки "Рідної Школи" створювали "Батьківські кружки", які безпосередньо опікувались шкільною дітьми, допомагали їм книжками та одягом, організували комітети для пропаганди за посилення дітей до шкіл "Рідної Школи", засновували стипендіальні фонди для бідних дітей, щоб допомогти їм здобути загальну або фахову освіту.

Широкого розвитку в діяльності Товариства набули дошкільні заклади: дитячі садки, захоронки, світлиці. Завданням дитячих садків, які працювали в літній період /основна частина від 2-х до 2,5

¹ Рідна Школа, 1938, ч. 23-24, с. 362.

місяця/, було "берегти і скріпляти фізичне здоров'я, приступними, для дітей того віку відповідними засобами вкладати в них моральні основи, видобувати й розвивати в дітей природні здібності, вправляти їх у правильному вживанні рідної мови, та вловляти підстави національної свідомості..."¹ Захоронки і світлиці мали кращі умови, ніж садки, і працювали круглодобово. В 1937 році в 768 дитячих садках виховувалось 29 885 дітей. Традицією в роботі дошкільних закладів було організувати творчі звіти перед батьками /так звані дитячі природні пописи/, чи свята в честь матері, Т.Г.Шевченка і т.п., в програму яких входили пісні, декламації, ігри та ритмічні вправи, танці і т.п. В звіті про роботу Товариства читаємо про один із таких заходів: "Нарід не міг вгамувати своєї радості, коли бачив, як його рідні діти набули всяких відомостей, як вони виспівують, як бравурно виступають у ролі козаків, хоч з дерев'яними хрестиками, чи паперовими шабельками. Бадьора дефіляда, щобетливий спів, рівномірні рухи вправляючих дітей захоплювали молодого й старого. Плили материні сльози, коли та малеч складала їй привітня у свято в її честь, а уста шепотом благословили дітей та установу, що їх на дорогу добра наставляє".²

Предметом особливої турботи Товариства "Рідна Школа" було загальноосвітнє і фахове шкільництво. Стараннями Товариства в Галичині відкривалися народні школи. Їх в 1925 році було 20 з числом учнів 3 495. Число шкіл і учнів постійно зростало і в 1937/38 навчальному році було 33 школи з контингентом 6 088 учнів. За соціальним походженням 49,9% учнів були дітьми селян, 21,2% дітьми робітників, 9,6% - ремісників, що свідчить про те, що школи не лише за назвою, але і по суті були народними. Окрім цього організувалось навчання дітей вдома, було організовано шкільний курс для українських дітей в Кракові і шкільку для дітей емігрантів у Відні.

¹ Рідна Школа. 1938, ч. 23-24. С. 367.

² Там же. С. 373.

Товариство "Рідна Школа" мало в 1938/39 н.р. 12 гімназій і 11 ліцейів, в яких навчалось 2 499 учнів, серед них 52% дітей селян, 7,8% дітей ремісників, 4,6% дітей робітників. Гімназії і ліцей були самоокупні. Пересічна оплата складала 10-18 золотих, менше ніж в державних середніх школах. В систему Товариства входили також фахові школи, бурси, учительські семінарії, Психотехнічна Порадња по вибору звання.

Молодь в навчальних закладах виховувалась під оглядом релігійно-моральним, національним, громадським, господарсько-суспільним, естетичним і фізичного здоров'я. Щоб молодь могла самостійно вдосконалюватись в тих ділянках, які їй найбільше підходять, в школах створювались наукові, художні, спортивні гуртки та секції. Цьому сприяв підбір педагогів для роботи в навчальних закладах. Вони мали спеціальну освіту, з чими проводились конференції, диспути. Частина педагогів займалась науковою та літературною діяльністю. Крім звичайної шкільної праці вчителі були керівниками різних курсів, належали до управ місцевих товариств, виступали з лекціями тощо.

Всі здобутки давались Товариству "Рідна Школа" дуже важко. Підсумовуючи її діяльність Лев Янічук в своїй книзі "50 літ "Рідної Школи" /Львів, 1931 р./ писав: "Неначе вірський потік ломива й ломить вона скелі, усуває колоди й перескакує провалля, пробови стелить собі вузький шлях, заки вижде в широке річище, заки чеде крадіг гунт для своєї діяльності, щоби піднести освіту, культуру й добробут народу".

В 1939 році "Рідна Школа" перестала існувати. Безумовно, що повністю перенести її досвід в сьогодення не можна. Але школа, яка виходила з принципу, що "там найкраще розвивається характер дитини, де вона виховується в почуттєвому наставленні до рідної культури і рідної історії, де вона зростає з любов'ю до свого народу і власної землі...", може бути взірцем для відродження і розвитку української національної школи.

Боротьба за національну школу після першої
світової війни

Доля українських земель після світової війни склалася по-різному. Змагання за незалежну державу закінчилися невдачею. Частина України ввійшла в склад СРСР, Буковина загарбана Румунією, Галичина, Холмщина, Підляшся, Західна Волинь, Західне Полісся, Посаяння, Лемківщина - Польщею, Закарпаття - Чехо-Словакиною.

З відомих причин найменше в літературі описано боротьбу за національну школу в 1917-1920 роках. А деякі автори стверджували, що процес становлення системи освіти в Україні почався тільки з кінця 1920 року. Лише в останній час стали появлятися публікації, присвячені цьому часу, протягом якого декілька разів мінялась влада на Україні.

Характеризуючи розвиток освіти в 1917-1920 рр., автори виділяють в цьому часі кілька періодів. Так, Степан Строполко виділяє чотири періоди: 1-й період - час влади Тимчасового Російського уряду від 8 березня 1917 р. до видання 10 червня 1917 року 1-го Універсалу Української Центральної Ради, на основі якого утворено Генеральний Секретаріат Освіти. 2-й період - від 1-го Універсалу Української Центральної Ради до 30 квітня 1918 року, коли німці розігнали Центральну Раду. В цей період входить одномісячна окупація російськими більшовиками. 3-й період - час влади гетьмана Павла Скоропадського від 30 квітня до 15 грудня 1918 р. 4-й період - час влади Директорії відновленої Української Народної Республіки. В цей період від лютого 1919 р. значну частину України разом з Києвом окупають то більшовики /до половини серпня 1919 р./, то денікінці /до половини грудня 1919 р./, а потім знову більшовики.¹

Боген Гришок в хронологічному порядку цей час поділяє на чотири періоди: 1. За української влади. 2. Підчас першого побуту більшовиків /2.02.1919-31.07.1919/. 3. За Денікінців /1.09.1919 до 10.12.1919/

¹ Строполко Степан. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 150.

4. Підчас другого побуту більшовиків.¹

Ми вважаємо першу періодизацію такою, що дозволяє більш повно розкрити процес, які відбувалися в шкільництві України, тому будемо її дотримуватись в нашому огляді.

Якщо не рахувати невдалих заходів щодо створення українських шкіл в 1906-1916 роках, то фактично початок народження українського шкільництва припадає на перші дні поточної революції 1917 року. За створення української школи взялося учительство при підтримці широкої громадськості. І Тимчасовий Уряд 26 березня 1917 року вимушений був дозволити вивчення українською мовою учнів Київської шкільної округи.

В доповідній записці Центральної Ради до уряду Росії /вручена 16 травня 1917 р./ серед інших ставилась вимога: "Призначити Тимчасовим Урядом українізацію початкової школи треба перенести і на середню та вищу школу, і щодо мови, і щодо предметів навчання". Але Юридична Рада при центральному Уряді питання про українізацію середньої школи призначала "дуже складною річчю" - тому, мовляв, що склад учнів в більшості походить з городської, не-української людності.²

Прогресивно настроєні вчителі вимагали провести українізацію всієї системи народної освіти. Директором їх думки був І Всеукраїнський з'їзд, який відбувся 5-7 квітня 1917 року. З'їзд просив Центральну Раду створити єдиний державний орган для керівництва будівництвом національної школи в Україні. Центральна Рада створила Генеральний секретаріат і першим секретарем народної освіти став Іван Степанко, який був великим прихильником національної освіти.

Перу І. Степаненка належить стаття "Про українську національну школу", він був організатором Всеукраїнського учительського професійного з'їзду /13-15 серпня 1917 р./, на якому вироблено план національної освіти, визначено важливість самоврядування в школі. І. Степанко згуртував

¹ Гришок Боген. Під червоною владою. Східна Україна на Радянській Україні. Чернівці, 1923.

² Грушевський Михайло. Що такі українці і чого вони хочуть... 1991. С. 15. 16.

навколо себе видатних педагогів і організаторів освіти П.І.Холодного, Ф.П.Сулчицького, О.К.Дорошкевича, Т.Г.Лубенця, С.Ф.Русову, разом з якими втілював в життя ідеї національної школи, розробляв структуру управління системою освіти.

І.Остепанко був глибоко переконаний, що школа має бути національною як за формою, так і за змістом: викладання рідною мовою, поглиблене пізнання навколишнього середовища, національне виховання. Для дітей вона повинна бути рідною. Він підкреслював, що усі народності, які живуть в Україні, повинні знати її мову, літературу, географію та історію. З цього виходить, що українознавство має бути обов'язковим для всіх шкіл України і повинно стати основою національного виховання.

Незважаючи на всі труднощі, в 1917 р. було вироблено хоча б етюд національної школи України, план широкої українізації. За короткий час відкриваються: 42 середні школи, 33 гімназії, два реальні училища, 321 вища початкова школа, 243 з них утримувалися на державні кошти.¹

Єдина школа в Україні, як не було впринципі на другому учительському з'їзді восени 1917 року, мала мати три ступені: молодша основна школа /4 роки/, старша основна школа /4роки/ і колеція /4 роки/. З основи перебудови школи поставлено такі причини: по-перше, нова школа є єдиною в тому розумінні, що вся система шкіл утворює з себе одну школу, яка має один напрям і забезпечує вільний перехід учня від нижчого до вищого ступеня. Ця школа є загальноосвітньою. По-друге, нова школа є національною. По-третє, школа є виховною і, нарешті, школа є діяльною. Статус однієї школи, вироблений Міністерством освіти УНР, ґрунтувався на таких засадах: автономія школи, активна участь громадянства в школі і утвердження правового статусу вчителя.²

Робота по українізації освіти зустріла повну підтримку і схвалення у більшості громадян України. Але було і багато противників ідеї

¹ Найборона В. Рідної школи // Освіта. 1922, 23 червня.

² Сірополко Стефан. Єдина школа // Учитель. 1924, ч. 3, с. 73-77.

українізації школи, які вважали запровадження української мови підтримкою зв'язків з російським народом і прогнозували, що це буде палким в розвитку освіти народу. Доводячи необхідність української школи, Софія Русова в доповіді "Національна школа" підкреслювала: "Ми всі так мало знаємо нашу Україну, географічною свідомості в нас так мало, а вона потрібна нам – ми мусимо свідомо носити ім'я українців, знати всі скарби, що заховані в Українській землі. З цієї праці нова школа – од початкової до вищої – мусить об'єднати і учнів і учителів, потроху, цеглину за цеглиною, збудуємо ми таку школу, котра б справді вся була пройнята національним свідомим натхненням, яке виявить тількино увесь наш національний духовний склад і міцно з'єднає нас з рідним краєм, рідним лодом. Навчаючися любити і свідомо ставитися до свого лоду, до свого краю, ми разом з ним навчасьмо шанувати і других людей, що живуть поруч з нами, закладати з ними певні товариські зв'язки. Культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього повнізму, ані до подорожства. Вона викликає свідоме відношення і до своєї лодності і до чужої, вона пробуджує зацікавлення в учнях і не зацікавлення тільки їм у що далі ширші обрії, ставати свідомими діячами у всесвітньому культурному житті всіх народів-братів".¹

Ідея національної школи підтримувала більшість інтелігенції України. Наприклад, виступаючи на з'їзді учителів, композитор Микола Стеценко говорив: "Тільки той народ сильний духом, у якого є національна рідна школа". За короткий час задумано і зроблено багато по створенню нової школи. Але не все задумане вдалося зробити.

29 січня 1918 року в Київ прийшли більшовики і І.М.Остепанко вимушений був залишити столицю. Починається нова перебудова школи, яка мала працювати за законами, виданими в Росії. Та, на щастя, окупація була недовгою і тому великої шкоди справі освіти не принесла.

В квітні 1918 року встановлюється влада гетьмана П.Скоропадського і 30 квітня Міністром народної освіти стає професор М.П.Василенко,

¹ Русова С. Націоналізація школи // Рідна школа. 1922, №2, с. 59.

який був переконаним прихильником національної освіти, але нерішучою людиною. І.М.Стещенко, в зв'язку з тим, що не схвалював дій М.П.Василенка, залишив роботу в міністерстві.

За гетьманату освітня і культурна діяльність значно активізувалася. Було відкрито університет у Кам'яниці-Подільському, Український народний університет у Києві перетворено на державний, у всіх університетах створено кафедри української мови, літератури і історії, на базі Українського Наукового Товариства в Києві 14 листопада 1918 року відкрито Українську Академію Наук, засновано Український державний театр, державну драматичну школу в Києві, Національну галерею, Національну капелу, створено ряд навчальних закладів по підготовці вчителів.

Від 1 травня до 14 вересня 1918 року було відкрито: 56 приватних середніх шкіл, 40 українських гімназій і 10 російських шкіл, 50 українських середніх шкіл, 29 приватних шкіл перетворено у державні гімназії та реальні школи. Почали діяти 12 польських і 20 єврейських шкіл. Товариство "Просвіта" відкрило 21 гімназію.

Для початкових шкіл були розроблені і надіслані програми, відповідно до вимог нової національної школи. Гімназія оголошувалась середньою загальноосвітньою школою, в якій ліквідовано становість і могло вчитися кожна дитина, що має відповідну підготовку.

Для вдосконалення управління введено інститут комісарів освіти.¹

За даними С.Постернака станом на 1 листопада 1918 року на Україні було 1 162 вищі початкові школи, з яких 1 064 утримувались на державні кошти, а 98 – на місцеві. Школою було забезпечено 67,7% дітей шкільного віку.²

Велику роль в розробці концепції національної освіти відіграв І.Огієнко. Він вважав, що система освіти має бути національною за характером, науковою за змістом, відповідати світовому рівневі. І.Огієнку, як приват-доценту Українського університету, було доручено орга-

¹ Майборода В.К., Майборода С.В. Гетьман Скоропадський і освітні справи в Україні. – Методика. Газета в газеті "Освіта", 1992, №10.

² Постернак С., Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-19 рр. Київ, 1920, с. 50-66.

нізацію Кам'янець-Подільського університету, наказ про утворення якого підписав гетьман П.Скоропадський. Пізніше міністр затвердив його ректором цього університету. За короткий період /з травня 1918 р./ І.Огієнко провів величезну організаційну роботу і 22 жовтня 1918 року університет було урочисто відкрито з участю представника гетьмана генерала Дібова, делегатів від закордонних університетів, великого числа гостей від громадських організацій та навчальних закладів. Університет мав три факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, богословський. З 1 квітня 1919 року в університеті відкрито сільськогосподарський і юридичний факультети. Перших студентів було 400. Для тої частини студентів, які працювали, університет перейшов на нейтральну форму навчання. Для тих, хто не мав середньої освіти і бажав вчитись в університеті, була створена гімназія для дорослих.

І.Огієнко був ректором до 1920 року. Він відмовився від щорічної ректорської оплати, а за ті кошти для бідних студентів заснував стипендійний фонд. І.Огієнко був противником закону про мови, який в той час розроблявся і згідно з яким в незалежній Україні мало бути дві державні мови: українська і російська. І.Огієнко вважав, що державною мовою в Україні має бути тільки українська мова.

Оголоши в січні-травні 1919 року Міністерство освіти, І.Огієнко видав наказ про мову, за яким українська мова стала мовою навчання в школі. При цьому була створена комісія по перегляду українського правопису, яку він сам очолював. Діючи на світ його роботи "Українська культура", "Граматика української мови", "Історична хрестоматія української мови" та ін. І.Огієнко вважав, що освіта має здійснюватись на національному ґрунті, а школа має бути загальнодоступною і виховувати щирих патріотів, постійних громадян України.

З концепції національної школи центральне місце І.Огієнко віддав вчителю. Він добивався збільшення допомоги вчителям /і Директорія затвердила такий законопроект/ і вимагав, щоб вчителі звільнилися від призову в армію. Під його керівництвом було розроблено проект по-

станови про безплатне початкове навчання, яка була прийнята 24 лютого 1919 року.

В 1919 році завершено підготовку програм для єдиної школи на Україні. В розробці програм взяли участь приблизно 150 видатних українських педагогів. Програми для шкіл першого і другого ступеня були видані в Кам'янець-Подільському, а для шкіл третього ступеня були підготовлені до друку. Для розгляду програми єдиної школи міністерство утворило Комісію з 14 наддніпрянців і 14 галичан, які емігрували в зв'язку з подіями в Галичині. Головою комісії був товариш міністра освіти П. Холодний.¹

В час від лютого до серпня 1919 року, коли Київ і частина України знаходилась під більшовицькою владою, відбувалося руйнування досягнутого в попередні роки по створенню національної школи. Шкільництво перебудовувалося за прийнятим в Росії "Положенням про єдину трудову школу". Руйнувалася затверджена раніше структура школи: ліквідувалися старші класи, право вступу у вищі навчальні заклади одержували випускники п'ятого класу. Під знаком того, що мову навчання в школі мало вибирати населення, противниками української фактично ліквідувалася українська національна школа, в якій влада бачила "націоналізм", "контрреволюцію" та "декадентичну". Існуючі школи закривалися, учителів або розстрілювали або вони розбіглися. За весь час не створено жодної української школи, не велась підготовка вчителів, переслідувались працівники Академії Наук.

Як ставилися більшовики до інтересів української нації можна судити із опублікованої в ч. II і II "Червоного Прапора" "Декларації". Їх погляди дуже добре виявлялись у сфері народної освіти.

"Відкидаючи всякий національний гніт, котрий являється тільки часкою класового почування, тимчасове Робітничо-селянське Правительство України об'являє, що яким навчання буде залежати від волі місцевого робітничо-селянського населення.

¹ Учитель, 1924, ч. 3, с. 73-74.

Щож торкається вищої школи, то утворення рівнолежних курсів на різних розмовних языках України уможливить кожному вийти на своїй рідній мові".

Як бачимо, нібито свобода і рівноправність, але за цим криється на практиці для української сторони, далеко слабшої від іншої? Відповідає на те нам "Червоний Прапор" у статті з характеристичним заголовком: "Во славу "Єдиної-неділимої": "Практично це означає узаконити той статус кво, що утворився в результаті в'язного гніту московського імперіалізму над українським народом". /ч. II/

І все цілком зрозуміле: позбавити державною допомогою, державною опікою слабшу сторону і виставити її на вільну конкуренцію з сильнішою, яка протягом віків користалася власне з такої опіки і тільки завдяки їй зміцніла, значить не дбати зовсім про слабшу сторону, бути як на пороках, то байдужим до її долі.¹

Крім "декларації" знавакливе ставлення до української нації стверджували заяви відповідальних членів радянського уряду.

Так, на засіданні київської Ради робітничих депутатів 13 лютого голова цього уряду др. Раковський заявив, що чікаких привілеїв уряд нікому давати не буде, отже й українська мова не може мати привілеїв, бо, мовляв, "декретування української мови яко мови державної є реакційним заходом!" Чому потрібна вся ця "літвістична музика?" - питає др. Раковський - "Ті імпрізовані інтелігенції, яка творилася самостійною Україною". І далі висуває проти української мови старі заплочені аргументи позиції просто з арсеналу російської черної саги. Тут були, каяе "Червоний Прапор", обговорюючи цю заяву Раковського, такі самі слова про невинність української мови і культури, про те що селяне не розуміють чачебто української мови" і т. п.

Якийсь комуніст Хейлер сказав на засіданні ради, що "ніякі надії, ніякі батання, проби пролетаріат і білліше селянство України

¹ Більшовики на Україні // Република, 1919, ч. 45, 28 марта.

підкреслювали своє українське походження, не повинні бути допущені".
/“Червоний Прапор”, ч. 12/

Комісар освіти Затонський заявив представникам Центрального Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки, що “що до української мови в школі, то тут для уряду всі мови однакові, але звісно, буде цілком нормальним, коли в українському селі навчання проводитиметься українською мовою... Українська культура розвиватиметься без жодного повільного, як застіб переведення в життя соціальних ідеалів. З насильничкою “українізацією” ми не згодні, годність сама повинна виявити свою волю...”

Далі комісар заявив, що “радянський уряд визнає тільки те учительство, яке стоятиме на совітській платформі”.¹

“Червоний Прапор” писав: “Ми перажили /мисли на увазі терпіння більшовицьку окупація – Е.С./ цілу вікеналію ниточка всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову. Ми добре пам’ятаємо плякати в написом “смерть буржуа і українцю”, ми маємо факти, як міліція свідками закидали до себе учителів українства в середніх школах і обзивували їх в тому, що вони викладають “контр-революційну дисципліну”. Ми не забули тієї російської шовіністичної свистопляски, яку перажила українська нація”.²

Початий програм українського шкільництва продовжували дентініти, які не закривали українських шкіл, але кошти виділяли тільки на утримання російськомовних шкіл. Вони чинитиво заявляли, що “коли українська школа справді здатна до життя, коли вона має цілну опору під собою, а не є впливом умірного багаття всяких “кооперативів” і “мажоринств”, то народ, широчі його маси, підтримають її матеріально й вона буде існувати; коли ж ні, то вона пропале, в тим сенсі дасть доказ своєї неспроможності й несповианості”.³ Це була справжня ру-

¹ Гольшевики на Україні // Република, 1919, ч. 46, 27 марта.

² Гольшевики на Україні // Република, 1919, ч. 47, 28 марта.

³ Учитель, 1924, с. 73-74, ч. 3.

сифікація, наступ на українське шкільництво та культуру. Але народ взяв всю освіту на своє утримання і українське шкільництво вистояло, не втратило до кінця те, що вже було завойоване рачіше.

3 грудня 1919 року почалася третя окупація України більшовиками, за якої продовжувалася боротьба проти “петлюрівщини” і викачування з України максимальної кількості матеріальних цінностей. Економічний крах, викликаний роками воєн /як світової, так і громадянської/ привів до лібералізації і денцентралізації економіки, децю покращив життя робітників і селян. Відносно лібералізацію українці використали для постановки вимог до культурного і національного розвитку.

В 1921 році було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з неписьменністю, яка очолила роботу по ліквідації неписьменності. З допомогою комсомолу, профспілок, товариства “Геть неписьменність!”, військових частин до 1927 року внаслідок спільних зусиль навчилися читати і писати 2 млн. чоловік. Якщо в 1897 році за даними перепису на Україні було 20% письменних, то за переписом 1926 р. – 57,5%.¹

Для допомоги робітникам в здобутті освіти в 1921 році було створено 10 робітничих факультетів. В 1927 році таких факультетів було 17, які охопили навчанням близько 3,7 тис. чоловік.

У травні 1921 року була скликана перша Всеукраїнська нарада КП/б/ України, яка вказувала, що програмою національно-культурного будівництва в республіці є резолюція УШ конференції РДП/б/ “Про радянську владу на Україні”, де підкреслювалось: “Члени РДП на території України повинні надалі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас.”²

¹ Культурне будівництво УРСР. Статистичний довідник. К., 1940, с. 4.

² КПРС резолюція і рішення з’їздів і конференцій. К., 1954, с. 430.

У національному житті важливе значення мали X і XII з'їзди РКП/б/, де вказувалось, що мова національна політика має сприяти розвиткові національних кадрів, освіті на рідній мові, дерусифікації апарату управління.

Ці та інші постанови дали можливість розпочати в Україні процес, який одержав назву "українізація". Цей процес охопив шкільництво, пресу, літературу, мистецтво, науку та інші сфери суспільного життя. Головну роль в українізації відігравав народний комісаріат освіти, який очолював Г.З.Гринько /1920-1922/, пізніше О.Я.Шумський /1924-1927/, М.О.Скрипник /1927-1933/.

Під впливом змін, що відбувалися, в Україну повернулися Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Андрій Ніковський та інші вчені. Велику активність проявила Всеукраїнська Академія Наук. Відважно виступали літератори Микола Зеров, Микола Хвильовий та інші.

Право нації на виховання і навчання рідною мовою закріпив введений в дію в 1922 році "Кодекс законів про народну освіту", в якому вказувалось, що у всіх школах України викладається українська мова, як мова більшості населення республіки. Кодекс проголосив загальне, обов'язкове, безплатне навчання у профшколах і на курсах дітей до 17 років, а в 1924 році було запроваджено обов'язкове початкове навчання.

Почало зростати число шкіл, де навчання проводилось українською мовою, і число учнів в них. У 1922 році викладання українською мовою здійснювалось у 50% шкіл, в 1925 - 70%, а в 1928 - 80%. Наприкінці 1925 року навчанням було охоплено 60% учнів.¹ У 1928/29 навчальному році чисельність учнів у школах становила 2,6 млн.чол. В Україні в цей час діяли також 351 польська школа, 592 німецьких, 480 єврейських. Однак майже третина дітей шкільного віку залишилася поза школою.²

На кінець 20-х років в українській системі народної освіти за-

¹ Яциницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні /1921-1932 р.р./ К., 1965. С. 41, 42, 70.

² Ковалюк М.В. та ін. Історія України. К., 1992. С. 245.

гальна освіта обмежувалась семирічною школою, при чому семирічка мала шість варіантів. За даними 1927 року у містах були звичайні міські, індустріальні і фабрично-заводські семирічки, на селах - звичайні сільські, агрономізовані семирічки і школи селянської молоді, які в 1930 році були реорганізовані в школи колгоспної молоді. Після семирічки йшли профшколи і технікуми. Середньої загальноосвітньої школи, яка була у РСФРСР, в Україні не було.¹ Тому, щоб вишестися в єдину систему освіти, Раднарком УРСР вирішив приступити до утворення в республіці десятирічних трудшкіл з 1930 року і, таким чином, на кінець 1932 року в СРСР була встановлена єдина система освіти. Пройшла також зміна системи підготовки вчителів, яка діяла в Україні від 1920 до 1930 року.

При підготовці вчителів в 1920-30-х роках перевага при вступі надавалась дітям робітників і селян. З 1923-24 р.р. до 1931-32 р.р. прошарок дітей робітників і селян збільшився з 24,8% до 70,7%. В 1932-32 р.р. в УРСР навчались у педвузах 65%, а в педагогічних технікумах - 75% українців. Серед науково-педагогічних кадрів по Наркомосу УРСР українці становили 63,2%, а серед викладачів вузів - 50,9%. На 15 грудня 1927 року в школах України працювало 76,6% вчителів-українців.

Внаслідок політики українізації на кінець 1927 р. 80% шкіл, більше половини технікумів і понад увесь інститутів використовували українську мову навчання.

З приходом до влади в 1929 році Л.Кагановича знову починається переслідування всього українського.

Розвиток подій в Україні в 20-30-х роках автори "Нарису історії України" описують так. Наприкінці 1920-х років Сталін, покинувши з внутрішньою опозицією "правих", а згодом з троякістами, почав ліквідацію чеху та політики лібералізації і встановлення диктатури із зміцненням бюрократичної системи партії...

¹ Яциницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні /1921-1932 р.р./ К., 1965. С. 157.

Після геноциду, застосованого до українського селянства в 1932–1933 році, почався наступ на українську культуру. В 1933 р. наркомом освіти призначено Володимира Затонського. У січні 1933 р. секретарем ЦК КП(б)У було призначено Павла Постишева, наділеного необмеженими повноваженнями. З його приходом починається період /1933–1939/ розгорненого терористичного більшовицького наступу проти української культури. За трагічні наслідки весь десятирічний етап культурного розвитку протягом 1920-х років названо "розстріляним відродженням". Перша база цього протиукраїнського терору має назву "постишевщина" /1933–1937/, продовжена згодом "сховщиною" /1937–1938/. Це був період ліквідації "українізації" /офіційно прийнятої постановою ЦК КП(б)У 22 листопада 1933 р./ та проведення русифікації усіх сфер українського життя. Боротьбу проти української культури супроводжують фізичним нищенням найкращих представників української духовності. За цей період були знищені також українські комуністичні діячі.¹

З початку 1930-х років проходить реорганізація і чистка в Українській Академії Наук. Більшість видань історико-філологічного і соціально-економічного відділів припиняють своє існування. За цей період найбільших штрат зазнають українські письменники: 89 було ліквідовано, 212 примушено замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували.²

Соціально-економічний розвиток України викликав загальну потребу підвищення освітнього рівня трудящих. Це вимагало збільшення державних витрат на розвиток шкільництва. І, як результат, число шкіл і учнів в них постійно зростали. Так, в 1932/33 навчальному році в Україні діяло близько 21,7 тис. шкіл, у яких навчалося близько 4,5 млн. школярів. З тому числі близько 400 тис. учнів навчалися у російських, єврейських, німецьких, польських, молдавських, болгарських, чеських, вірменських, татарських, грецьких і навіть у двох асирійських школах.³

¹ Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. Львів, 1991, с. 104–105.

² Там же. С. 106.

³ Коваль М. В. та ін. Історія України. К., 1992, с. 285.

У 1934 році в Україні працювали загальноосвітні школи трьох типів: початкова /чотири роки навчання/, неповна середня /семирічка/ і середня /десятирічка/. Було створено передумови для переходу до загальної семирічної освіти в селах і середньої освіти в містах. В 1940/41 навчальному році в школах республіки навчалося 6,7 млн. учнів.¹

Однак, школа ставала одним із засобів русифікації української молоді. У 1930 році Сталін "по просьбі ряду республік" видав постанову про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах. Нерайно було розгорнута робота по виданню букварів і книг на російській мові для різних народів СРСР. Були внесені зміни в українську драматику, зросло число російських шкіл в містах.

В результаті переслідування "інакомислячих", в школі, в педагогічній науці запанувала ідеологія марксизму-ленінізму. У відповідність з постановами комуністичної партії в 30-х роках із школи і педагогіки було вигнано педагогію, радянська школа таким чином перестала займатися вихованням особистостей, а на перший план вийшли проблеми виховання відданих компартії, не здатних самостійно мислити сліпих виконавців її волі і провідників її ідеології. Була висунута і запроваджувалась в життя теорія класової і партійної науки, освіти і виховання, в суспільстві запанувала ідея класової боротьби. Відкинуто і переслідувано ідею чаші початкової школи.

Як писав Ю. Дзєрович: "Независть до давніх власницьких класів погугучила більшовики так далеко, що виключили від науки дітей непролетарів. "Дітени", т. є. діти духовенства, аристократії, заможних селян т. зв. "кулаків" і купців не мали права вчитися в пролетарських школах. Освіта починає слугити лише інтересам пролетаріату й навчати комуністичної ідеології... Це найважливішим предметом для всіх учнів є політична освіта під кутом зору матеріалістичного комунізму".²

¹ Коваль М. В. та ін. Історія України. К., 1992, с. 286.

² Дзєрович Юліян. Педагогіка. Львів, 1937, с. 35.

І хоч число шкіл, вищих та середніх навчальних закладів і число учнів в них постійно зростали, ріст освіченості не привів до позитивних змін у вихованні. Навпаки, із школи було усунуто національну духовність, історію народу, розгорнуто атеїстичне виховання. Це привело до змін моральних норм, які регулюють життя і діяльність людей. В суспільстві нормою життя стало переслідування класових ворогів, доноси, підступи і підозри. Доносили батьки на дітей, чоловіки на жінок і навпаки. Героями ставали Павлики Морозови. Масовими стали відмови від своєї національності, від рідної мови. Під загрозою опинилася сім'я, нація, суспільство. Все це вписувалось в формулу Леніна про те, що "моральним є все те, що служить зміцненню і завершенню комунізму" і начисто відкидало основи виробленої віками загальнолюдської моралі.

Отворена на західноукраїнських землях ЗУНР в числі основних питань державної політики велику увагу звертала на становлення національної школи. Аналіз "Вістника Державного Секретаріату освіти і віросповідань" /квітень-травень 1919 р./ показує, що секретаріатом розглядалося широке коло питань. Особлива увага зверталася на підготовку реформи шкільництва, охоплення молоді навчанням в народних, середніх і фахових школах, забезпечення навчальних закладів кадрами, поліпшення матеріального становлення вчителів.

Продовжувався навчальний процес в школах краю, йшла підготовка до випускних екзаменів в середніх навчальних закладах за 1918/19 навчальний рік, велика увага зверталася на підготовку до нового навчального року. Щоб забезпечити комплектування учнями середніх та фахових шкіл, було прийнято рішення про трьохмісячні підготовчі курси, які мали охопити значну частину селянських дітей.

Стараннями секретаріату освіти було прийнято закон про зв'язання шкільних учителів з державними службовцями, що покращувало їх матеріальне забезпечення. Були створені кваліфікаційні комісії для призначення кваліфікаційних екзаменів від учителів, подано вимоги по-

вступників учительських семінарій.

На території Західної Обл. УНР діяли гімназії в Бережанах, Дрогобичі, Золочеві, Самборі, Станіславі /три і реальна школа/, Вокалі, Стрию, Тернополі, Учительські семінарії працювали в Бережанах, Коломиї, Самборі, Сокалі, Тернополі, дві в Станіславі.

3 лютого 1919 р. в Станіславі розпочав свою роботу з'їзд представників народного учительства Західної України. До початку з'їзду прибуло більше 120 делегатів з 25 політичних повітів. На з'їзді присутній державний секретар освіти д-р Ігнор Артимович. Серед інших питань були розглянуті питання про організацію народного шкільництва та про станові справи українського народного учительства. Зовго на з'їзді було репрезентоване учительство з 31 повіту. Серед ухвалених з'їздом резолюцій були і такі: "1. Народна школа стала основою державної інституції У.Нар.Шк., внаслідок чого народ.учит. і учительки в держ. службі вістали з поч. 1 січня 1919 р. державними урядовцями... 5. Народ.учит. за час призначення народної школи самостійною державною інституцією У.Нар.учит. внаслідок свого жаде відлучення від політичних властей..."²

На своєму засіданні 15 лютого Українська Національна Рада ухвалила резолюцію про адекватне Секретаріату освіти для учителів курсів українства.³ Щоб нагородити навчання в школах Державний Секретаріат освіти звернувся до всіх учителів Західної України, які в якихось прили не працюють, повернутися до виконання своїх обов'язків, інакше вони будуть вважатися звільненими з посади.⁴

Навіть в такий важкий час Рада Державних Секретарів вирішила провести доплату по зарплаті всім вчителям /в т.ч. і пенсіонерам/.⁵

- 1 Республіка, 1919, т. 8, 5 лютого.
- 2 Республіка, 1919, т. 8, 9 лютого.
- 3 Республіка, 1919, т. 15, 19 лютого.
- 4 Республіка, 1919, т. 16, 22 лютого.
- 5 Республіка, 1919, т. 24, 13 марта.

Державний Секретаріат освіти на своєму засіданні 13.ІІ.1919 р. вирішив провести з метою реорганізації шкільництва анкету 27-29 квітня 1919 ррч.¹ Потім ця анкета була перенесена на 29-31 травня.²

З ініціативи філії Товариства учителів середніх і вищих шкіл "Учительська Громада" 21 і 22 марта було скликано в Станіславі загальний з'їзд учителів середніх і вищих шкіл Західної Облaсті Української Народної Республіки. В програмі з'їзду було серед інших питань: 4/ План праці над реформою середнього шкільництва.³

З'їзд між іншим ухвалив таку резолюцію: "1/ В справі реформи шкільництва: школа має бути національна і має не тільки приготувати до ступінь на університеті, а до життя і праці. Вона має бути вільна від всяких односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних клас. Стоячи на становищі свободи совісті рішч з'їзд, що наукування релігії і виконувачня релігійних традицій є залежне до 16. року життя ученика від волі родичів, від 16. року життя від волі самого ученика. Хоч основою цілого виховання укладає з'їзд національне виховання, заявляєтьсЯ проти милітарізації школи, щоб зарадити втраченій характерів, та доказати в учнів громадянські почування, засновується шкільні громади. Становлено з'їздом зреформована середня школа розпадається на низку, одиотипову, середню школу без класичних мов і різнотипову низку середню школу (гуманістична, реальна, модерно-фізіологічна і технічна). Для опівлікання школи і дому складається батьківські комітети з кораличми повлосами".⁴

В квітні 1919 р. Державний Секретаріат освіти і просвіти звернувся до учителівства, духовенства, інтелігенції заберегти належну підготовку до нового навчального року, заповнити учнівські місця в народних, фабричних і середніх школах. Для цього з 1 травня у всіх повітових містах мали розпочати роботу підготовчі курси для

¹ Республіка, 1919, ч. 36, 15 марта.
² Республіка, 1919, ч. 39, 26 квітня.
³ Республіка, 1919, ч. 35, 16 марта.
⁴ Республіка, 1919, ч. 45, 26 марта.

вступників. Цю справу Секретаріат вважав справою великої державної ваги.¹

В пресі того часу піднімалося питання, що при реформі шкільництва, яка має відбутися в Народній Республіці, треба "обстояти тип спільної школи для обох полів, яка найліпше надасться до досягнення педагогічних цілей, як загальних, так і в області полово-морального виховання".²

З 17 квітня 1919 року міністром освіти став Антон Крушельницький.

Із закликком об'єднати зусилля учителів Галичини і Східної України в цей час на сторінках преси виступила Софія Русова. Вона вважала за необхідне співпрацю в розвитку шкільної і позашкільної освіти, виданню підручників і розробці програм та навчальних планів. Вона стверджувала, що "тільки культурна робота, тільки широке проведення в маси освіти, гасл гуманізму і моральної свідомості може перемогти ту страшну анархію, в якій зараз загибає наш такий талановитий, такий щудий до усього доброго народ. Баючи усю небезпеку, якою загрожуює чужому державному і національному існуванню сей розпад усіх народних моральних заповітів, треба як найскоріше об'єднати сили галицького і східноукраїнського учительства і в братній згоді ставати до спільної роботи. Тільки освіта і моральне виховання народу може такі наслідки попереднього становища України."³

В серії статей під назвою "Завдання нової школи" референт секретаріату освіти С.Сірополко зупиняється над завданнями допільних закладів і початкової школи в підготовці дитини до життя в суспільстві. Він писав: "Для сучасного життя необхідні самодіяльні, настирливі в досягненні своєї мети, шануючі прагн, розумово та морально розвинені працівники, як безпосередні учасники родинного, громадсь-

¹ Республіка, 1919, ч. 59, 11 квітня.
² Марія Лозинська-Жінка в Українській Народній Республіці // Республіка, 1919, ч. 60, 12 квітня.
³ Софія Русова. До культурного об'єднання з Галичиною // Республіка, 1919, ч. 67, 20 квітня.

кого та державного життя.

Підготовка до такого життя – самостійного та трудового, розумного та морального, особистого та громадського й ставить основне завдання сучасній школі. Школу потрібно розуміти, як самодіяльну, трудову, читачу громаду, як значення майбутнього, і ідеального, суспільного устроя...

Щоб навчання було дійсно виховувачим і формуючим розум та волю дітей, необхідно сполучити шкільний матеріал з особистими враженнями дітей, зв'язати його з певною місцевістю, зі студіюванням тієї місцевості в різних відношеннях...

Ідеальна школа – школа праці... Школу праці треба розуміти як школу, збудовану на трудовому принципі¹.

І далі: "...рушійна сила в школі повинна бути не окремим шкільним предметом, а лише природним елементом трудового життя дитини..."

Нова школа повинна дати простір естетичним переживанням дитини... школа буде розвивати в дитині вміння знаходити красу в тому житті, яке шаленно атакує її... дуже важким завданням початкової школи стає впровадження в учениках таких і навичок до розумного самостійного життя.

Таким чином програма першого ступня освіти – один, а також і предмет освіти один – людина серед людей і природи, гуманна і розумна, що відноситься до природи і людського життя...

Проклята школа, відкрита для всіх, не може відхилитися від якогось одного релігійного погляду, не може бути релігійною або нерелігійною, себто вона повинна бути світсько-неутраляною школою...

Самозначний педагогічний принцип – школа не рідній мові учеників – вимагає, аби для кожної національності була забезпечена своя школа шляхом відкриття громадської школи, чи шляхом відлячання національній меншості відповідної частини державних і громадських коштів на задоволення її потреб в освіті...

Держава повинна зробити всі заходи, щоби державну мову мали змогу вивчитися всі ті меншості, які живуть в державі. Таким чином виникає необхідність навчання державної мови в школах кожної національності, що перебуває в державі...

Перше місце в програмі початкової школи повинна зайняти рідна мова, бо вона має з природи рідні більше виховуючої сили, ніж які інші предмети...

Учитель повинен розвинути в дітях не тільки любов до рідної мови, але й розумову свідомість вартості своєї мови...

Звичайно в школі не повинно бути ніякої політики, ні урядової, ні протиполітичної. В школі повинні бути лише наука та мистецтво, принципи і інтереси яких повинні визнавати увесь устрій школи – від головних підвалин її до найдрібніших подробиць. Але це не свідчить, що школу можливо відокремити від політики, як науки, котра студіює людину в її історії та сучасному становищі. Певна річ, розуміється, що в школі не повинно бути штучного одностороннього впливу на самостворення учеників.

...Школа повинна бути зв'язана з життям, а самодіяльність учеників.

Нова школа повинна своїм устроєм виховати з ученика умілого громадського громадянина. Для цього необхідно звести в школу шкільне самоврядування...

Рівне право громадян на освіту вимагає також необхідність об'єднання загальноосвітніх шкіл в спільну шкільну систему, себто призначення принципу єдиної школи...

Тепер управління школою належить місцевим самоврядуванням, які повинні спільно з учительством організувати школу на нових підвалинах¹.

Як бачимо, педагоги, працівники секретаріату освіти, політичні діячі розробили систему поглядів на національну школу. Але здійснити задумане не вдалося.

¹ Строполок С. Завдання нової школи // Республіка, 1919, ч. 78, 73, 76, 81, 82, 84.

На українських землях, які після війни стали частиною Польщі, всі сили польського уряду були спрямовані на полонізацію українського населення. Хоч право українців на навчання дітей рідною мовою у початкових класах гарантувалось польською конституцією від 17 березня 1921, на практиці воно здійснено не було. Українське шкільництво було підпорядковано польському міністерству освіти, у Львівському університеті ліквідовано українську кафедру.

Особливо активізувалася робота по ліквідації українського шкільництва після прийняття 31 жовтня 1924 року закону про мову навчання в школах. План ліквідації передбачав: запровадження навчання польською мовою від третього класу народної школи; перетворення українських учительських семінарій в утравістичні; викладання польської мови, історії та географії по-польськи вчителями-поляками; заміни директорів-українців поляками; позбавлення права публічності всіх приватних шкіл. В цей час не було жодної державної української школи на Поліссі і Волині, а на Холмщині і Підляшшю не було навіть початкових шкіл.¹

Творець закону від 24.VII.1924 року проф. Станіслав Грабський ставив вимогу: відібрати українській дитині український виклад і накинути її чужого вчителя. Мета цієї вимоги ясна. При допомозі польської школи й польського вчителя знищити українську культуру й національну совість українського народу і таким чином зліквідувати українське питання на східних окраїнах Польщі.²

І результати цієї роботи проявилися дуже швидко.

Якщо на 1 грудня 1923 року у Львівській, Іраківській, Волинській і Поліській кураторіях діяло 3 027 українських шкіл, то в наступні роки їх число різко зменшується. Це видно із таблиці, яка характеризує зміни у Львівській шкільній кураторії.³

¹ Учитель, 1923, ч. I. С. 12-13.

² Величанин Дмитро. За українську школу. Львів, 1937, с. 6.

³ Таблиця складена на основі статистичних даних, опублікованих в журналі "Рідна Школа", 1936, ч. 7, с. 89.

Народні школи	Шкільний рік		
	1911-12	1921-22	1927-28
Українські	2 420	2 437	745
Польські	1 590	2 282	2 325
Утравістичні	-	-	1 635
З іншою мовою	20	89	77

В 1930-31 навчальному році залишилося лише 123 українські державні школи.¹

В 1934/35 навчальному році в діяній державі було 457 українських /державних і приватних/, 23 299 польських і 2 754 утравістичних шкіл. В цьому ж році 5% українських дітей користало з української школи, 27% - з утравістичної, 68% - з польської, а на Волині не більше як 0,02% українських дітей користало з української школи.²

За урядовою статистикою число неписьменних в 1925/26 роках у Львівському воєводстві становило 29,2%, у Тернопільському - 39,3%, Волинському - 68,7%.³

У 1932 році уряд Польщі провів шкільну реформу, за якою встановлювалися початкові школи трьох ступенів: першого ступеня /чотирикласна/, другого ступеня /шестикласна/ і третього ступеня /семикласна/. У більшості сіл діяли тільки школи першого ступеня, закінчення яких не давало права вступати до інших навчальних закладів. Середні школи були поділені на два типи: чотирирічні гімназії і дворічні ліцеї. Навчання в них було платним, що закривало до них школи доступ дітей трудящих.

У 1933 році в міських українських школах вчилось лише 2 300 з 28 тисяч дітей. З 362 900 школярів українського села до україн-

¹ Чи зміна шкільної політики? // Рідна Школа, 1934, ч. 6, с. 75.

² Великонович Дмитро. За українську школу. Львів, 1937, с. 13.

³ Там же. С. 15.

ських шкіл ходило лише 104 800, до утравкв'стичних - 106 800, до польських - 97 000. В 1932/33 навчальному році не відвідували школу 458 тисяч дітей.¹

Незважаючи на те, що за шкільним законом з 1932 року в Польщі запроваджувалось обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років, значна частина хлопчиків і дівчаток шкільного віку не навчалася. В окремих школах Косівського повіту у 1936 р. відвідування в молодших класах становило лише 51%. Не кращим був стан навчання і в інших повітах.

69% західноукраїнського населення, 75-79% дітей - були неграмотними. Число українських державних шкіл /початкових/ з 3 362 в 1919 р. зменшилось до 139 в 1939 році. Поступово закривалися і середні школи з українською мовою навчання. Із 136 загальноосвітніх середніх шкіл у Західній Україні в 1939 р. працювало лише 5 українських державних та 2 утравкв'стичні, у яких навчалось з 378 учнів.²

За даними Львівської шкільної кураторії за 1937/38 навчальний рік ходило до школи понад 60 000 дітей. Коло 100 000 дітей опинилися поза школою.

Багато шкіл так переповнені, що на одного вчителя в середньому припадав 61 учень, в деяких округах і більше /Долина - 70, Турка, Сянік - 68/, багато було шкіл, де вчитель мав 100-150 дітей. Із статистики видно, що в школах з українською мовою навчання вчилися лише 13% з усіх дітей українців.³

В умовах окупації, коли здійснювалось ополячення українського краю, в тому числі і закладів освіти, школа не могла самотійно позитивно вирішувати завдання по формуванню патріота-українця.

¹ Педагогіка. Республіканський науково-методичний збірник. №7, Київ, 1968. С. 36.

² Рідна Школа, 1939, ч. 1. С. 11-12.

³ Рідна Школа, 1936, ч. 23. С. 233.

не можна було створити національної школи. Для освіти і виховання, розвитку національної свідомості в громадян краю, для створення національної школи велику роботу провели товариства "Просвіта" та "Рідна Школа", про роботу яких піде мова окремо.

Та прогресивні педагоги того часу не переставали думати про створення національної школи, як загальноосвітньої, так і фахової. Софія Русова писала: "Кожна школа має мати національний характер, в програмі навчання перше місце належить програмам національним - мова, література, історія, географія свого народу, його давні закони, його психічно-етичні риси. Разом з цим вона мусить бути хитавою, діти мають працювати в господарстві школи, працювати коло якого-небудь ремесла".¹

на Україні виходили підручники й посібники з педагогіки високого європейського рівня. Серед них книги І.Ершовського "Педагогія руска або наука о вихованні" /Львів, 1894 р./, Ф.В.Ферстера, Ю.Кміта "Як вести життя" /Львів, 1922/, В.Калиновича "Наша молодь у переломній добі" /Львів, 1924/, В.Левинського "Історія виховання і навчання" /Львів, 1921/, О.Макарушки "наука виховання" /Львів, 1922/, Я.Чепиги /Я.Зеленкевича/ "Проблеми виховання і навчання в світлі науки" /Київ, 1913/, П.Дзеровича "Педагогіка" /Львів, 1937/ та багато інших. Автори цих книг вказували на необхідність розбудови національної школи як засобу національного відродження українського народу. П.Дзерович підкреслював: "Всялюдна школа повинна бути такою національною школою, себто виховувати дітей в любові до своєї нації в усіх її проявах; отже школа повинна навчити дитвору любити свою рідну мову, свою історію, свою бувальщину, знати про багатство і красу своєї землі, пізнати свої звичаї й обичаї, свою пісню, своє мистецтво, одним словом любити все своє, своє рідне. А не все цінити, любити навчить тільки своя школа. І про цю "рідну" школу дбають усі народи".²

¹ Софія Русова. Моральні завдання сучасної школи. - Рідна Школа, 1938, ч. 7. С. 111.

² Дзерович П. Педагогіка. Львів, 1937. С. 57.

На його думку "нація, що у вихованні молодих поколінь зреклася би плекати одідичені й витворені віками традиції, та замість самостійної праці й творчої мисли, воліла би наслідувати чужих, поповнила б ловільне самогубство".

Розробляючи проект програм для українських шкіл Галичини, їх автори підкреслювали, що програми мають ввести українську молодь у повне розуміння української культури у минулому і сучасному і "мають на очі перш за все виховні завдання". В поясненнях до програм наголошувалось: "Маючи на тямі тверді стовпи психологічної підбудови наших програмів, ми висуваємо на чолі місце в навчальних і виховних процесах школи також місцеві цінності середовища, "регіоналізму". Цій, немов то "новочасній" педагогічній доктрині ми даємо свою, природну інтерпретацію. Ми повертаємо вередливе педагогічне "отроча" середовища чи "регіоналізму" лицем до його метрики, до його праматері й колиски... рідної території, крові й традиції українського народу. Якщо українська дитина має пізнати в школі рідну свою культуру в просторі й часі, в минулому й сучасному з науки рідної української мови, історії, географії, рисунків, співу і т.д., то треба її засвоїти цю культуру - все одно духову й матеріальну - вілого українського народу на всій його етнографічній території, в історичній перспективі, насвітленій українською національною традицією. Середовище, "регіоналізм" не виростають органічно з механічної адміністративної спільності, що може міняти своє існування в часі, формі й просторі, але з того, що в житті є вічне... з землі, крові й духа народу!"²

В умовах економічної відсталості Галичини особлива увага зверталась на розвиток фахового шкільництва. Інженер Іван Лучинин писав:

¹ Наукові програми в народних школах третього ступеня для дітей української національності. В зб.: Шлях виховання і навчання. Львів, 1934, ч. 1. С. 2-3.

"Організувати і вможлилювати ту загальну фахову освіту для широкого загалу нашого народу - значить, розв'язувати одно з найважливіших питань української національної і соціальної політики.

Розв'язка цієї проблеми є рівнозначно розв'язкою питання чи вдержитися наш народ на своїй землі, як її неподільний господар. Бо треба добре тямити, що при сучасному поступі науки й техніки рішає не чисельність народу, але його освіта й культура, а разом з тим його господарська сила".¹

Великий вклад в розвиток українського шкільництва внесли народні просвітителі, вчителі шкіл, громадські діячі. Помітною постаттю на ниві народної освіти Східної Галичини були управитель трикласної школи у с.Шепарівнях Коломийського району Осип Завадовський, народний учитель Олександр Запалило, один із засновників "Рідної Школи" в Галичині Роман Заклинський, учитель та управитель школи у с.Дзвиняч Василь Пасічник, професор гімназії Ілля Кокорудз, директор Рогатинської гімназії, голова товариства "Просвіта" з 1923 р. Михайло Галушинський, провідник ідеї педагогіки співробітництва Іван Боберський, педагог і просвітитель Олександр Стефанович, директор Кіцманської гімназії, Державний секретар освіти ЗУНР Агенор Артемович та багато-багато інших. Їхня праця не обмежувалась роботою в школі, навчанням дітей. Вони були активними громадськими діячами, засновниками і керівниками осередків "Просвіти" і "Рідної Школи", авторами педагогічних праць і популярних книг для народу, членами наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, засновниками і організаторами будівництва народних домів, ініціаторами створення кооперативів, пасічних товариств, позичкових та ощадних кас тощо.²

¹ Лучинин І. Чи є для нас фахове шкільництво? - Рідна Школа, 1933, 15 січня. С. 18-19.

² Див. Янцур Г. І., Стринадок Л. П. З історії виникнення та розвитку народної освіти. Педагогічні діячі минулого та їх вклад у розвиток національної школи в Галичині. Івано-Франківськ, 1990.

Незважаючи на боротьбу за національну школу, яка активно велась у краї, рівень розвитку освіти станом на 1939 рік в Західних областях України був низьким. У Станіславському воєводстві, зокрема, функціонувало лише 13 гімназій, 17 приватних середніх шкіл, 3 педагогічні ліцеї, де навчались лише 6 194 учні. Неписьменність в сільських місцевості досягла 70-80 відсотків. 24 760 дітей шкільного віку не були охоплені навчання. Доречно буде сказати, що в цей час в Союзі РСР семирічну освіту мали 12,3% населення, в т.ч. серед робітників 8,2% і колгоспників - 1,8%. Навіть серед секретарів ЦК компартії союзних республік, крайкомів і обкомів більше 40%, а серед секретарів міськомів і райкомів коло 70% мали лише початкову освіту.¹

Поряд з тим необхідно відзначити, що, незважаючи на багатовікове гноблення, намагання окупаційних урядів змусити народ позабути свою мову, культуру, релігію, традиції і обряди жителі Західних областей України зберегли їх, мали високу національну свідомість, активно боролися за національне відродження, палко прагнули до освіти. Це стало можливим тому, що в помислах своїх і діяльності прогресивні сили суспільства ставили на перший план інтереси нації, свого народу, об'єднували свої зусилля по розвитку освіти і культури, жертвували своїм життям в ім'я світлого майбутнього. І зусилля їх концентрувалися на питанні створення національної школи, включення всієї інтелігенції до освіти і виховання народу, підрастаючих поколінь.

У вересні 1939 року на підставі пакту Молотова-Ріббентропа Радянська Армія зайняла землі Східної Галичини, а в 1940 році - Буковини та Бессарабії. Почалася перебудова всього суспільного життя на комуністичний лад.

Згідно з прийнятою 4 березня 1940 року постановою Ради Народних Комісарів УРСР в Івано-Франківській області, як і у всьому регіоні, розпочалася робота по організації навчання дітей і дорослого населен-

¹ Опонек, 1986, №37. С. 18-19.

ня. Всі школи Західної України були реорганізовані відповідно до діючої в СРСР системи освіти. Були створені початкові, семирічні і середні загальноосвітні школи, встановлювалось безплатне навчання рідною мовою. Школа повинна була виховувати учнів в комуністичному дусі для чого було введено радянські навчальні плани, програми і підручники. Перекроїлась на комуністичний лад шкільна історія, література, заборонено вивчення релігій і почалось виховання "войовничих атеїстів", стали культивувати замість загальнолюдських цінностей принципи партійно-класової моралі.

Комуністичні ідеологи добре знали, що результати навчально-виховної роботи в школі залежать від вчителя, його громадянської позиції. Тому "партійні організації наполегливо працювали над ідейно-політичним загартовуванням учительських кадрів. Вони врахували, що 20 років панування панської Польщі, проповідь націоналістичних теорій залишили певний слід у свідомості частини населення, у тому числі й інтелігенції. Тому боротьба з пережитками щодо національного питання набувала особливого значення".¹ В результаті цієї "боротьби" лише за два місяці після вересня 1939 року було знищено близько 35 тисяч представників інтелігенції і, зокрема, вчителів. А взагалі сталінське "возз'єднання" 1939 року обійшлося Західній Україні втратою 10% місцевого населення - розстріляного, замордованого звірячими тортурами, депортованого в Сибір.

На місце знищеної, репресованої інтелігенції хлинув потік учительських кадрів зі Сходу. Це були "загартовані" носії комуністичної ідеології, які допомагали будувати "нову" систему освіти. Лише в Станіславську /тепер Івано-Франківську/ область до квітня 1940 р. прибули 142 учителі із східних областей, серед яких 61 були комуністами, а 14 комсомольцями.

Напередодні війни в Станіславській області діяла 961 школа,

¹ Розквіт народної освіти в Західних областях України. Київ, 1979. С. 65.

в т.ч. 133 в міських населених пунктах. 5 965 вчителів навчали 208 911 учнів. Було 46 середніх, 390 неповносередніх, 521 початкова школа, 4 школи для дітей з дефектами розумового та фізичного розвитку.¹

Ми вже згадували, що до 1919 року на Закарпатті не було жодної школи з українською мовою навчання, а існуюча школа була лише засобом мадяризації українського населення. З приєднанням до Чехо-Словаччини стан освіти став покращуватися. Організацією шкіл різного типу на Закарпатті став займатися "Шкільний Відділ" в Ужгороді, як експозитура міністерства освіти в Празі.

За результатами роботи в 1922-1923 шкільному році в українському середньому шкільництві вже навчалось 945 учнів. Народних шкіл було 705, в т.ч. 542 українських. З усіх шкіл 280 були державними. Із 124 300 дітей шкільного віку в 1922 р. 60% було охоплено навчанням. Але ще коло 60 громад не мали народних шкіл. В 11 горожанських школах навчалось 2 180 учнів, в т.ч. 502 українці.

Крім названих, в краї діяли: українська державна торговельна академія в Ужгороді; міська торговельна академія з українською мовою навчання в Мукачеві; Двокласні торговельні школи з українською мовою навчання в Мукачеві і Сєвлюжі; державні промислові варстати з українською мовою навчання в Ясеню /різьбарство/, Ужгороді /столярство/ та в Сєвлюжі /слюсарство/; три державні українські семінарії /в Мукачеві та дві в Ужгороді/; українські реальні гімназії в Ужгороді, Мукачеві, Берегові і Хусті.²

В 1931-1932 шкільному році на Закарпатті діяло 459 українських народних шкіл з 85 428 дітьми, 16 українських горожанських /виділових/ шкіл з 4 538 учнями, 4 українські гімназії /1550 учнів/, три українські семінарії /535 учнів/, 24 фахові школи /911 учнів/.

¹ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний зб. К., 1973, с. 64.

² Учитель, 1923, ч. 1, с. 14; Учитель, 1923, ч. 2, с. 53; Учитель, 1924, ч. 4, с. 136.

За попередні роки значно розширилось українське торговельно-ремісниче і рільниче шкільництво. Зокрема в рільництві в 1933-34 шк. році було 203 доповняльні хліборобські школи.

Крім того, в Моджанах під Прагою працювала українська гімназія, в Празі - Український університет і Вищий Український педагогічний інститут, а також Вища Господарська академія в Подєбрадах.¹

Окупація Буковини в 1918 році Румунією привела до національного переслідування українців, яких на підставі закону від 26 липня 1924 року вважали за румунів, що "забули свою рідну мову". Це було підставою для румунізації шкільництва Буковини, яка була завершена в 1927 р. В Чернівецькому університеті були ліквідовані всі кафедри, на яких викладання здійснювалось українською мовою. Були ліквідовані українські громадські організації та заборонена українська преса.

Таким чином після першої світової війни українське шкільництво в Радянській Україні спочатку бурхливо розвивалось, було розроблено концепцію національної освіти, але в кінці 20-х - на початку 30-х років процес українізації освіти, науки, культури, літератури та мистецтва був припинений і було фактично узаконено русифікацію українського народу.

На Закарпатті в ці роки поступово зростало число українських шкіл і число учнів у них. На землях Буковини повним ходом ішла румунізація українського населення.

Здійснити розбудову національної школи в Західній Україні також не вдалось.

20-ті - 30-ті роки для Галичини характерні посиленням політики колонізації краю, ліквідацією українського шкільництва, різким зменшенням числа українських шкіл. В ці роки загострилась боротьба за українську школу. Велику роль в створенні національної школи в Галичині в ці роки відіграли громадські об'єднання і, зокрема, товариств-

¹ Рідна Школа. 1938, ч. 23, с. 222-225.

ва "Просвіта" та "Рідна Школа".

В 1939-40 р.р. в Західних областях України встановлюється радянська система освіти, спрямована на комуністичне виховання підростаючих поколінь.

Школа після другої світової війни

Друга світова війна принесла велику шкоду українському шкільництву: загинули тисячі вчителів та учнів, знищено 32 000 шкільних приміщень, перервано навчально-виховний процес.

Післявоєнний план відбудови народного господарства вимагав і відновлення системи освіти, розширення мережі шкіл. По всій Україні вдосконалюється мережа навчальних закладів, зростає число учнів і студентів. Проведена робота створила умови для переходу в 1949 р. на загальну обов'язкову семирічну освіту. Почало швидко зростати число семирічних і середніх шкіл та число учнів в них.

Особливо швидко розвивалася мережа освітніх закладів в Західних областях України, на Буковині і Закарпатті. Наприклад, в повоєнні роки на Прикарпатті діяло 857 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 140 тис. учнів.

В 50-х роках широкого розвитку набули школи робітничої та сільської молоді, стали створюватись школи-інтернати /з 1956 року/, технічні училища для підготовки робітників високої кваліфікації на базі середньої освіти. З 1954 року в школах України почали вводити виробниче навчання. Випускникам середніх загальноосвітніх шкіл, які перейшли на навчальні плани з виробничим навчанням, присвоювалась кваліфікація.

В 1957/58 навчальному році в Україні працювали 30 063 школи, в яких навчалось 5 525 тисяч учнів.

В 1958 році законом "Про змінення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" було встановле-

но загальну обов'язкову восьмирічну освіту.

На початок 1965/66 навчального року в Україні працювало уже 35 405 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось понад 8,5 млн. учнів, 682 середніх спеціальних навчальних заклади, 132 вузи, 754 професійно-технічні училища.

В червні 1972 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову "Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи", у відповідності з якою розгорнулась робота по вдосконаленню мережі шкіл, розробці навчальних планів і програм. Право на середню освіту громадян було закріплено Конституцією 1977 року. Значно зросла мережа професійно-технічних закладів, виникли і посилено розвивалися міжшкільні навчально-виробничі комбінати.

Станом на 1992 рік в системі Міністерства освіти України функціонує 32 тисячі установ і закладів, в яких навчається і виховується 9,3 млн. дітей, юнаків і дівчат. У них зайнято майже 1,8 млн. чоловік, в тому числі 1,1 млн. педагогічних працівників. Крім цього значна частина навчальних закладів підпорядковується окремим відомствам і галузям.

В 60-х роках в Україні помітно активізувалось культурне життя. Відбувається відродження національної культури, літератури, мистецтва, позитивні зміни відчутні і в школі. Але з 1973 року розпочинається брежнєвсько-суєловська денационалізація, яка в першу чергу негативно відбилася на роботі школи. Через освітні заклади комуністичні ідеологи намагалися русифікувати українську молодь, вбити в ній національну самосвідомість. Це прагнення "узаконувалося" постановами партії та уряду. Так, в 1978 році була видана постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "О мерах по дальшому совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках". В цьому ж році Рада Міністрів УРСР прийняла постанову "О мерах по дальшому совершенствованию изучения и преподавания русского языка в общеобразова-

тальной школе УССР".

В 1980–81 р. вийшла постанова про вивчення російської мови в дошкільних закладах і в школах з першого класу. В 1983 році ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову "О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах". Внаслідок виконання цих постанов стало нормою відмовлятися від вивчення рідної мови, в російськомовних школах значний відсоток стали складати українці. За викладання російської мови вчителям було встановлено доплату.

В школі не могло бути мови про національне виховання молоді. В постанові 1977 року "Про дальнейшее совершенствование обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к работе" підкреслювалась необхідність "добиватися, щоб одержані в школі знання стали міцною основою марксистсько-ленінського світогляду молоді, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Неухильно прививати підростаючому поколінню принципи і норми комуністичної моралі". І в наступні роки від школи вимагалось формувати в учнів непохитну впевненість в перемозі комунізму, відданість комуністичним ідеям.

Але в суспільстві не було вбито прагнення розвивати національну культуру, навчати дітей рідною мовою. І саме школа виявилася тим барометром, який першим просигналізував про критичну ситуацію в суспільстві.

Однак спроби змінити справи на краще були марними, бо в документах реформи, в постановах, що приймалися для покращення роботи школи, не передбачалось докорінного оновлення освіти. Ці документи продовжували унітарний підхід до шкільної справи. І організатори, і виконавці їх настанов повинні були дружно і в ногу, незалежно від регіональних, національних потреб і реальних можливостей до вказаного строку, в абсолютно визначеному змісті і формах розв'язувати завдання, спрямовані на вдосконалення існуючої системи.

В доповіді міністра освіти України П.М.Таланчука на загальнодержавній нараді працівників освіти 22 липня 1992 року підкреслювалось, що "у спадщину від тоталітаризму ми отримали глибоку кризу в економіці, пограбовану культуру, викривлену історію, денационалізовану особистість, вкрай зuboжiлу навчально-матеріальну базу переважної більшості навчальних і позашкільних закладів".¹

Як після Переяславської ради царизм шляхом заборон щодо самостійної внутрішньої і зовнішньої політики добився знищення нації і держави, так і більшовицька імперія, висунувши версію класовості і партійності освіти і науки, замінивши ідею суспільного миру теорією боротьби класів та двох культур у кожній національній культурі, а ідею національного, суверенного розвитку – підтримкою боротьби культур різних народів, яка б закінчилася перемогою сильнішої /що означає російської/, замінивши ідею національної школи купелом інтернаціональної, досягла знищення національної освіти в Україні, денационалізації інтелігенції, узаконила русифікацію народу.²

Школу перетворили в ідеологічну установу компартії. Вона не могла бути національною, бо виконувала завдання "сформувати нову історичну спільність – радянський народ", який мав бути безнаціональним. Проте державні і партійні керівники лицемірно проголошували, що в країні є національні школи, розуміючи під ними такі школи, де навчання здійснювалось рідною мовою.

Денационалізація освіти привела до деформації суспільної моралі, освіта перестала бути гуманною, демократичною. Втрата зв'язків між поколіннями, відсутність знання національних традицій, родинних коренів обернулися величезними моральними втратами. Як підкреслює В.Скуратівський " Ми збайдужіли до своєї історії, піснi, традицій, звичаїв, до своїх духовних витоків. Ми ж бо знаємо, як упродовж де-

¹ Освіта, 1992, 28 липня.

² Кононенко П.П. Мова і педагогіка. Освіта // 1992, 16 червня.

сятиліть велося те інтернаціональне /патріотичне/ виховання, що ми відчуваємося безбатченками на рідній землі. Традиційно на Україні знали своїх родичів до сьомого коліна, а тепер запитайте першу-ліпшу дитину, як звуть по-батькові дідуся. Навряд, чи почуєте відповідь. Через ганебне ярликування, що приклеювалось людині за добре слово про свою мову і землю, ми втратили багато з того геніального, що набув за віки свого існування народ. Ми не ходимо на могили своїх батьків, не знаємо пісень, яких співали наші діди, забули родовідну пам'ять, зневажили народні звичаї і традиції, цураємося рідної мови".

Ми довго боялися свого рідного, зневажали його або просто відкрито забороняли. В школі не було ні народної педагогіки, ні національної історії, ні географії, ні музики, ні фольклору, ні мистецтва. Діти не одержували основ національної культури, не знайомилися з народними традиціями, які вироблені за багатовікову історію народу.

Ми дожилися до того, що у 1991/92 навчальному році в Україні українською мовою навчалось 49,1 відсотка від загальної кількості школярів, в тому числі 45,2 відсотка в україномовних школах, решта - в класах російськомовних шкіл. /Для порівняння: у 1950/51 н.р. в україномовних школах навчалось 80,3 відсотка учнів/. У Луганській області, приміром, проживає майже 53 відсотки українців, а україномовних дитячих садків лише 14 відсотків від загальної кількості, в тому числі сільських. В обласному ж центрі, Красному Лучі, Первомайську в українських садках виховується лише 3-5 відсотків дітей. Подібна ситуація у Запорізькій, Донецькій областях. У місті Донецьку, зокрема, організовано лише дві україномовні групи.¹

Знищено не лише українські школи. Руйнівні процеси торкнулися і шкіл національних меншостей. Якщо у 1936 році в Україні було

¹ Освіта, 1992, 28 липня.

шкіл німецьких 627, польських 238, молдавських 168, єврейських 468, болгарських 54, грецьких 23, чеських 10, вірменських 6, татарських 6, були школи узбецькі, латиські, туркменські, білоруські, киргизькі, асирійські, гагаузькі¹, то існуюча зараз мережа навчально-виховних закладів для національних меншостей нараховує лише 327 шкіл з 52 тис. учнів і не в змозі забезпечити конституційне право населення вчитися рідною мовою.²

Усе це не могло не позначитися на вихованості і культурі випускників школи. Крах такої системи виховання передбачав ще на початку нашого століття І.Я.Франко. У праці "Що таке поступ?" він писав: "... по думі соціал-демократів, держава, - розуміється будуча народна, мала статися всевладною панев над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від колиски і до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, забезпечує йому заробіток і удержання, відповідне до його праці і заслуги. Вона, знаючи потреби всіх горожан, регулює, кільки і чого треба робити в фабриках... кільки кождий чоловік має працювати, а кільки споживати...

Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але у тім поглядіє деякі гачки, що будуть поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найбагатіших поліцейських державах нема й мови. народна держава сталась би величезною народною тюрмою".³

¹ Косів Михайло. на потребу дня. Львів, 1990. С.63.

² Освіта, 1992, 28 липня.

³ Франко І.Я. Зібр. тв. у 50-ти т., К., 1986. Т.45. с.34.

Демократичні зміни, які відбуваються в Україні, дали можливість творчих пошуків шляхів дальшого розвитку освіти.

Аналізуючи становище, в якому опинилося наше суспільство, науковці, педагоги, практики, політичні діячі бачать вихід із нього через національну школу, яка має забезпечити усіх національного відродження.

Національна школа – об'єктивна потреба кожного народу. Кожна школа має бути національною: і українська, і російська, і узбецька, і школа кожного народу. Про це мріяли видатні педагоги всіх часів, за не боролися прогресивні мислителі.

Чому школа має бути національною?

Видатний філософ-просвітитель другої половини XVII століття Г.С.Сковорода підкреслював, що "правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло в кремені".¹ Він наголошував: "Кожен повинен пізнати свій народ і в народі пізнати себе".

К.Д.Ушинський прийшов до висновку, що у кожного народу своя особлива національна система виховання. Він писав: "Незважаючи на сходиність педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета, свої особливі засоби досягнення цієї мети".² К.Д.Ушинський наголошував, що "не педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде тим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням".³

Німецький педагог А.Дистервег підкреслював: "Кожна нація має свої

¹ Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди/За ред. О.П.Даверіна.К., 1972. С.154.

² Ушинський К.Д.Вибрані пед.твори.К., 1963, т.1.С.47

³ Там же. С.103.

особливості, обумовлені природою і історією, свій національний дух. Вона володіє тільки одним національним життям, що визначається вільним розвитком і діяльністю національного духу або обумовлене її особливостями, національним принципом – національною самостійністю і свободою".¹

Проблемі становлення і розвитку національної школи в останні роки присвячено велике число публікацій в загальноукраїнській і місцевій пресі, вироблено концепції загальноосвітньої школи України та регіональні концепції школи. Автори наукових повідомлень та концепцій всебічно розглядають проблему національної школи. Пошуки педагогів-практиків, науковців спрямовані на вироблення концепції школи, в якій знайшли б місце національна система освіти і виховання, рідна мова, культура народу, його історія, фольклор і т.д.

Проблеми становлення національної школи

Україна багатонаціональна держава. І кожна нація, яка проживає в Україні, має конституційне право навчати своїх дітей у своїй національній школі. Тобто в Україні можуть діяти білоруська, українська, польська, російська і інші школи, які забезпечуватимуть право кожної нації відтворити себе в наступних поколіннях. Але всі ці школи діятимуть в Україні і їх об'єднуватиме спільна мета – виховувати громадян України, патріотів цієї землі на якій живеш і працюєш.

В теперішньому суспільстві, де поглиблюється невідповідність між інтернаціоналізацією соціально-економічного життя і етнізацією життя духовного, значення національної школи значно зростає. Вона разом з сім'єю має забезпечити засвоєння підрославними поколіннями духовних цінностей народу, його культурно-історичної спадщини.

Сучасні дослідники приходять до висновку, що серед найважливіших засад, які повинні визначати діяльність сучасної національної

¹ Дистервег А.Избр.педаг.сов.М., 1956.с.235.

школи, зокрема української, слід вважати перш за все ті, що становлять серцевину народного виховання, що були покладені в основу класичної педагогіки, але ігноруватись новітньою педагогікою, в тому числі й радянською, а саме: природовідповідність, культуровідповідність, народність. Розвиток цих засад забезпечує реалізацію принципу гуманності педагогічного процесу... В педагогічному процесі, побудованому на вище вказаних засадах, не формально, а фактично реалізується принцип зв'язку навчання з життям, з потребами народу".¹

У педагогічній теорії основними питаннями є питання змісту, принципів і засобів освіти і виховання. Дотримання принципів, забезпечення адекватності засобів їх змісту веде до досягнення педагогічної мети.

Тому створення моделі, концепції національної школи не можливе без визначення її мети, як науково обґрунтованих уявлень про людину, що розвивається. Головним фактором при формуванні мети роботи школи є соціальна потреба суспільства, така модель особистості, якій притаманні риси і якості, необхідні даному суспільству на даному етапі його розвитку. Ця мета не є статичною, а розвитком суспільства вона постійно змінюється.

В умовах становлення незалежної України іде пошук мети роботи національної школи.

Автори Львівського варіанту концепції "Українська школа" вважають, що мета школи – формування, розвиток особистості з усвідомленою громадянською позицією, системою знань про природу, людину, суспільство, готовою до вибору свого місця в подальшому житті.²

В затвердженій міністерством освіти концепції середньої загальноосвітньої школи України вказується, що головна мета школи – формування і розвиток соціально активної гуманістично спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою на-

¹ Сявко Б. І. Народні-педагогічні та науково-теоретичні засади педагогічного процесу в національній школі. – В зб.: Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. К., 1992, с. 36–39.

² Радянська освіта. 1990, 29 травня.

укових знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готовою до професійного самовизначення.¹

Визначаючи мету школи виходять з таких міркувань. Школа має плекати інтелект нації, озброювати учнів глибокими знаннями, вміннями їх здобувати і творчо використовувати в житті. Саме від цього залежатиме розвиток науки, техніки і технології в державі та її місце серед розвинутих країн світу. Разом з тим не менш важливо враховувати те, що навчально-виховний процес в школі є частиною глобальної, загальнолюдської соціально-педагогічної системи, яка формує нові покоління, від котрих залежатимуть судьби всієї цивілізації. І тому в основі формування особистості учня мають лежати загальнолюдські цінності, ті якості громадянина, які притаманні громадянам всіх цивілізованих країн.

Окрім загальних цілей є конкретні цілі виховання і навчання дітей в різних регіонах, які обумовлені потребами і особливостями етнічної приналежності. В організації навчально-виховної роботи важливо виходити з того положення, що національна культура є загальнолюдським надбанням і багатством, яскравою формою прояву суті народу в мистецтві, традиціях, обрядах, звичаях, трудовій діяльності, в побуті. Тому навчально-виховний процес має утверджувати єдність світової і національної культури, формувати громадян, які здатні зберегти і розвинути рідну мову, культурно-етнічні особливості і духовні цінності, своєрідність життєдіяльності свого народу.

Щоб досягти поставленої мети школа України повинна бути єдиною, тобто такою, що створє для дітей рівні можливості самореалізації, одержання освіти, забезпечує взаємозв'язок всіх ступенів загальної освіти, її безперервність, наступність всіх компонентів навчально-виховної системи.

Отже школа України має виховувати гідного національно свідомого громадянина Української держави, глибокоосвіченого і інтелек-

¹ Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992, № 4. С. 6.

туального патріота, який палко любить свою Батьківщину, свій народ, відстоє і примножує його культурно-історичні здобутки, людину, яка вміє жити і працювати з людьми інших національностей і в житті керується загальнолюдськими цінностями. Така мета відповідає законві "Про освіту", де вказується, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками, спеціалістами.¹

А.Дістервег підкреслював: "Завдання педагогіки – людське виховання. Вихователь має справу:

1/ з окремою істотою, з індивідумом, наділеним людськими задатками;

2/ з індивідумом, що належить до певної нації, індивідумом, наділеним національними особливостями;

3/ з членом всього людства;

Звідси перед педагогікою стоять три завдання:

1/ вона повинна рахуватись з індивідумом і формувати його відповідно до його природних можливостей;

2/ робити це у відповідності до своєрідності тієї нації, до якої належить індивідум;

3/ виховати його відповідно до загальнолюдських ідей.²

Головною вимогою, вихідним принципом відродження національної школи є реалізація у вихованні та навчанні підростаючого покоління ідеї народності на основі закріплення позитивних традицій національних культур українців та інших народів, що проживають на Україні, від-

¹ Освіта, 1991, 25 червня.

² Дістервег А. Избр. пед. соч. М., 1956, с. 235.

родження ролі школи в розвитку культури народу.¹

У радянській системі освіти ідея народності хоч на словах і визнавалась, але на ділі робилося все, щоб вона не була реалізована. Тривалий час педагогічна наука і практика були спрямовані на формування " нової людини", яка мала в результаті "безкомпромісної боротьби" побудувати "світле майбутнє". В цій "боротьбі" проявилася тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Таке "виховання" привело до занепаду культури, моральних деформацій, росту правопорушень, байдужого ставлення до особистого і суспільного майна.

Нині, відроджуючи національну школу, нам необхідно пам'ятати, що народність "є досі єдиним джерелом життя народу в історії" і що "громадське виховання, яке змінює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і її самосвідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі; воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благотворний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів, ... словом на всю його історію".²

У світлі сказаного значно зростає роль того комплексу знань і науково-педагогічних концепцій, що їх об'єднує фундаментальне поняття "народознавство". Термін "народознавство" вживається в працях відомих вчених вже давно. І.Ф.Франко, виступаючи в лютому 1895 року на першому щомісячному зібранні народознавчого товариства, говорив: "Термін "народознавство" ... означає, власне, щось більше, ніж те, що становить сферу чистої науки. Бо в пізнати народ – то значить пізнати людеі, що мешають на певній території, а також пізнати їхні чинити і чиниле становиле, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становиле, їхні торговельні відносини й

¹ Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992, №4, с. 8.

² Ушинський К. Д. Вибрані пед. твори. Т. 1, к., 1963, с. 101.

інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б такі науки, як історія політична і історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу – все, звичайно, в сфері цюнайобмеженішій, наскільки не стосується певного конкретного народу. Безумовно, що в остаточних висновках наших досліджень і розвідок народознавство опирається на ті згадані науки і зі свого боку доповнює їх своїми результатами".¹

Франко виділяв у народознавстві дві школи – історичну і антропологічну, вважаючи їх рівноправними.

В останні роки активізувались пошуки шляхів ефективного використання народознавства в навчально-виховному процесі школи. На сторінках газети "Радянська освіта" опубліковано спробу концепції педагогіки народознавства, де вказується, що "народознавство – це система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту й трудової діяльності, національний характер, світогляд, історико-культурний досвід, у тому числі й виховний, а також про свій родовід, що є органічною частиною народу, про спосіб життя і виховання в родині, про отчий край і все, що пов'язано з ним.

Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народна педагогіка, родинна етнопедогогіка, народний календар /включаючи народно-релігійні свята й урочистості, природні явища й події циклу життєдіяльності людей/, народні моральні приписи, усна творчість, різні види мистецтва й художньої творчості, прогресивні національні традиції, звичаї та обряди, народні символи й національна символіка – все це вбирає в себе багатогранне й містке слово "народознавство".²

Комплексна дисципліна – народознавство, а в українській національній школі – українознавство має відіграти провідну роль у форму-

¹ І. Я. Франко. Шайновіші напрями в народознавстві. Т. 45. С. 254.

² Педагогіка народознавства. Спроба концепції // Радянська освіта, 1990, 29 липня.

ванні громадянина України. Як вважає міністр освіти П. М. Таланчук українознавство має супроводжувати людину протягом всього терміну навчання. Складовими його частинами мають бути історія, демографія, економіка і фольклористика, географія і екологія, мистецтво і зовнішні зв'язки.¹

Згадки про національну школу подаються в контексті народознавства. Та національна школа це значно ширше. Народознавство важливе. Але це мусить бути в ансамблі дисциплін, які виховують національну гідність громадянина України, дають європейську освіченість, європейський світогляд, що не залишаються лише в рамках свого. Людину, яка бачить далеко і відчуває себе часткою і європейської і світової сім'ї. Всі предмети мають бути в одну точку, а з-поміж чих чіткіше окреслене місце – без перекосів – має отримати народознавство.²

Тепер уже ніхто не сумнівається в тому, що народознавство /українське, російське, білоруське, єврейське та інших народів/, етнізація навчально-виховного процесу мають чевиверпні можливості для прищеплення учням високої духовності, виховання їх в дусі відданості своєму народові, формування в них уміння жити і працювати спільно з людьми інших національностей. Процесу етнізації сприяють: засвоєння молодим поколінням досі забутої і понівеченої культурної спадщини свого народу та формування на цій основі почуття національної гідності; зміцнення статусу української мови як повноцінного засобу спілкування та носія наукової інформації; відновлення історичної пам'яті молодого покоління на основі вивчення історії України та її культури; широке ознайомлення з фольклором українського народу, а його звичаями, народними ремеслами тощо; участь у традиційних народних театралізованих діях /вертеп, гаївки тощо/.

¹ Освіта, 1992, 28 лютого.

² Освіту храмом назовемо // Освіта, 1992, 2 червня.

відродження народних дитячих ігор; відновлення шанобливого ставлення до видатних історичних і культурних діячів, поваги до ідеалів, за які вони боролись, участь дітей у вшануванні їхньої пам'яті, у догляді за їхніми могилами; відновлення культу сім'ї і рідного дому, культу предків, культу рідного села чи міста; забезпечення умов для здійснення права старшокласників на участь у традиційних українських організаціях, зокрема в скаутському русі.¹

Головний засіб реалізації народознавства – народна педагогіка, яка знаходить своє відображення у рідній мові, фольклорі, у народних звичаях, традиціях, святах, обрядах, ритуалах, символах, образотворчому, музичному, танцювально-хореографічному, декоративно-прикладному мистецтві, у знаннях та досвіді родинного виховання, сімейно-побутовій культурі, народних дитячих іграх. Через усе це кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, характер і психологію у власних дітях. Як головний чинник етнізації особистості, етнопедагогіка, зокрема українська, об'єднує такі компоненти: народні родинознавство та дитинознавство, виховну практику батьків, етнодидактику, педагогічну деонтологію.² Всі ці компоненти якнайповніше репрезентовані в родинній етнопедагогіці.

"Немає мудріших, ніж народ, учителів", – писав М.Т.Рильський. Народна педагогіка наймудріша, бо вона створювалася протягом віків, шліфувалася, перевірялася досвідом мільйонів людей багатьох поколінь. Розділяючи цю думку, В.О.Сухомлинський писав, що "школа завжди буде найважливішим вогнищем мудрості народу".

Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти й підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчувачи, що їх виховують.

Тому народна педагогіка здавна і привертала увагу багатьох

¹ Вишневецький О.І. Вдівляючись у перспективу // Радянська школа, 1990, № 10, с.7.

² Педагогіка народознавства. Спроба концепції // Радянська освіта, 1990, 27 липня.

діячів культури.

Виховний досвід українського народу висвітлював Г.С.Сковорода. Тенденції самотності родинно-побутової культури українців у зв'язку з активізацією національного життя народу відображено у творчості І.П.Котляревського. Важливе значення має трактування батьківської педагогіки Т.Г.Шевченком, І.Я.Франком, Лесею Українкою, Українську етнопедагогіку робили об'єктом своєї обсервації Д.А.Федькович, Б.Д.Грінченко, С.І.Воробкевич. Високо цінили її, зокрема народні пісні, музику, казки, міфологію М.О.Добролюбов, М.В.Гоголь.

Із скарбів народної педагогіки черпали цінний досвід О.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський.

Проте роки сталінського свавілля, коли піддавалися анафемі педетика, педологія, кібернетика й соціологія, негативно позначилися і на народній педагогіці, вивченням якої науковці протягом ряду десятиліть фактично не займалися.

Одним із найважливіших засобів реалізації народознавства є рідна мова. Глибокі знання рідної мови є запорукою опанування інших мов, в тому числі і близькоспоріднених. Коли ж інша мова витісняє рідну мову в процесі виховання, це відчуває дітей від найсвятішого – всього материнського, батьківського. Відчуженість же /повна або часткова/ від рідного слова веде за собою відчуженість від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів. Дитина прозріває, стає, власне, людиною насамперед завдяки материнській мові.

Мова є головним рушієм духовної культури народу. Професор Іван Огієнко писав: "Рідна мова – то душа народу, то його живе серце; гине чи занепадає мова – гине і занепадає народ. Цю просту думку знають народи з найдавнішого часу. І з найдавнішого часу обороняють свою рідну мову, як скарб найдорожчий.

З рідною мовою тісно зв'язані різні звичаї, різні перекази народні і взагалі цілий традиційний уклад життя, – все це міцно сповіється рідною мовою в одне гармонійне ціле. Заберіть звідси рідну

мову - і цілий цей такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось через це кожний, хто втрачає рідну мову, тим самим перестає бути органічним членом свого народу: він може цікавитися своїм народом, може навіть допомагати йому, але вірним сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде",¹

Дивитися на мову можна з різних позицій: філософських, психологічних, трактувати її як об'єкт наук природознавчих, розглядати її як засіб спілкування тощо. Але заслуговує на увагу і погляд: "Коли брати на увагу суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійності народу. Звідси така велика дбайливість - зберігати мову, а то з упадком мови, мовляв, перестає існувати народ тієї мови, яку мав до того часу, доки мова його ще жила. Таке розуміння мови, як такого важливого чинника для існування нації, скривується з національно-політичною програмою життя народу. Таке розуміння мови - більш емоціонального, почуттєвого характеру, та не лічиться з ним не можна. Ми можемо вповзати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є. Ми можемо проти нього боротися, самим собі доказувати, що це дурниця вважати мову за якісь "національні святині", розум дає проти такого розуміння безліч аргументів, та почуття буде нам піддавати зі свого боку силу прикладів, які не дозвлять нам із легким серцем залишати з боку емоціонального розуміння ваги мови в житті народу.

Від таких поглядів відгонить романтикою Гріма, віє захопленням діячів і і Галицького відродження ХІХ ст., такі погляди й досі характерні для різних народів і найбільш для недержавних, і вони зовсім зрозумілі, а то й для самої нації, для її виховання корисні. Можна з ними не погоджуватися. Але ж об'єктивно треба сказати, що культуру мови вони посувають наперед".²

¹ Огієнко І. Рідна мова і культура народу. В зб.: Шлях виховання і навчання. Львів, 1934, ч. I, с. 31.

² Сімович Василь. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини. В зб.: Шлях виховання і навчання. Львів, 1934, ч. I, с. 35.

В 1934 році у Станіславі відбувся жіночий Конгрес, у якому взяли участь близько 500 делегаток від жіночих організацій "Союзу українок" з різних країн світу. На Конгресі прийнято ухвалу "визначити рідну мову за головну ознаку національного духу народу, шанувати рідну мову прилюдно й дома, навчати того своїх дітей".¹

"Мова це немов кров, що оббігає тіло нації, - писав Ю. Дзєрович. - Виточи з людини кров, а втече життя; відбери народові його мову, а він помре. Тому першим обов'язком рідної школи є впоїти пошану і замишування до рідної мови".²

Педагогіка народознавства обґрунтовує положення про те, що інші мови треба опановувати лише тоді, коли рідна мова, народний спосіб мислення пустять у душі дитини глибоке коріння. Про це писав у "Великій дидактиці" Я. А. Коменський, цього домагалися К. Д. Ушинський, Г. С. Сковорода, І. Я. Франко, В. О. Сухомлинський і багато інших видатних мислителів. Я. А. Коменський прийшов до висновку, що для правильного розвитку дитини потрібно, щоб вона до 6 років пройшла материнську школу, наступні шість років - це школа рідної мови, а вже потім дитина може вивчати іноземну мову.³ К. Д. Ушинський стверджував, що іноземна мова має вивчатися дітьми з 7 або 8 років /ніколи раніше/ чи з 10 і 12 років.⁴ В. О. Сухомлинський підкреслював, що рідна мова є інструментом засвоєння інших мов. Він писав: "Багатство, втілене в скарбах мов інших народів, залишається для людини недоступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси".⁵

¹ Освіта, 1932, 18 серпня.

² Дзєрович Юліян. Педагогіка. Львів, 1937, с. 58.

³ Хрестоматія по історії зарубіжної педагогіки. М., 1931, с. 154.

⁴ Ушинський К. Д. Вибрані пед. твори. К., 1963, т. I, с. 132.

⁵ Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям. - М., 1973, с. 207.

В даний час необхідно забезпечити виконання в повному об'ємі Закону про мови в Україні, зробити українську мову мовою навчання українських дітей, що сприятиме успішності засвоєння знань з історії, традицій, формуванню гордості за свій народ. Це складне завдання, яке вимагає великої і наполегливої праці. Відрадно, що в 1992/93 навчальному році понад 90 відсотків шкіл у Києві стали українськомовними. Це результат копіткої праці Міністерства Освіти України. Але не всюди так. У цьому ж навчальному році у Запорізькій області здобувають освіту державною мовою лише 25 відсотків учнів, а з 970 дошкільних закладів 367 українськомовні. Якщо врахувати, що в дитячих садках щороку відкривається близько 40 груп з українською мовою виховання, стає зрозумілим, наскільки повільно відбувається процес прищеплення малюкам любові до мови держави, яка є їхньою Батьківщиною.¹ Це гірші справи в м.Харкові, де українською мовою навчаються лише 2 відсотки учнів, хоч українське населення становить 50 відсотків.²

На жаль, щоб організувати вивчення української мови в школах України це вистачає учителів, бракує підручників. Між тим молоді покоління втрачає бажання до вивчення рідної мови. У Бердянську, наприклад, мешкає 47 процентів українців, а з них майже дві третини на останньому переписі вказали, що не вважають українську мову рідною. Південь та Схід України, зазначали учасники Всесвітнього форуму українців, перетворюються на нашу духовну діаспору.³

Особливу увагу треба звернути на вивчення української мови як державної в Україні. Вона має вивчатися у всіх закладах від дитсадка до вузу. Державною мовою мають володіти всі громадяни України: це забезпечить їм вільний вибір навчального закладу для здобуття

¹ Освіта, 1992, 22 вересня.

² Освіта, 1992, 13 жовтня.

³ Освіта, 1992, 1 вересня.

спеціальної освіти, заняття будь-якої державної посади, можливість служити в Збройних Силах України.¹

Важливим засобом реалізації народознавства в історія народу. Вивчення історії України має формувати в учнів історичну свідомість, цілісне уявлення про свій народ і його державність. Практика перекоонує, що вивчення історії України необхідно поєднувати з вивченням історії краю і свого родооводу, що сприятиме усвідомленню учнями приналежності до свого народу, формуватиме відповідальність за його майбутнє. "Людина, що не знає своєї минувшини, своєї історії, - писав Д.Дзєрович, - це неначе дитина, що не знає про себе нічого, хто і звідки вона. Треба знати теперішнє життя своєї країни, свого народу, а щоб зрозуміти, як воно склалося, і як треба народ далі вести, необхідно освіченій людині знати минувшину свого народу..."

Якщо українські юнаки не глянуть у минувшину, не будуть мати основних знань про зусилля й змагання своїх батьків; якщо не будуть знати їх чеснот і похибок - то легко можуть зірвати нитку, яка їх лучить з попередніми поколіннями, можуть зійти на цілі незгідні з загальним добром народу. А є світлі, але й сумні картини з нашої історії. Перші треба наслідувати, другі оминати".²

Важливими засобами національного виховання школярів є також письменство народу, а особливо поезія, національне мистецтво, ремесла, його практичне життя.

В школах України нагромаджено певний досвід використання народознавства в навчально-виховному процесі. Запроваджуються уроки народознавства, факультативні курси, гуртки декоративно-прикладного мистецтва і народних ремесел, проводяться фестивалі народної творчості, фольклорні свята, свята рідної мови, вечорниці тощо.

До роботи з учнями при вивченні народознавства широко залучають батьків, громадськість, що сприяє підвищенню зацікавленості останніх роботою школи, сприяє взаєморозумінню педагогів і батьків.

¹ Україна ХХІ століття: стратегія освіти // Освіта, 1992, 18 серпня.

² Дзєрович Ілля. Педагогіка. Київ, 1957. С.54-60

позитивним значенням у розвитку школи є те, що використання в її роботі елементів народознавства послужило вагомим фактором оновлення змісту освіти, ідеалів сімейного та шкільного виховання. Воно певною мірою сприяє підвищенню активності учнів у педагогічному процесі, формуванню інтересу до навчання. Народознавство, покладене в основу навчально-виховного процесу, дозволяє всесторонньо підійти до формування особистості школяра.

Аналізуючи стан розвитку вивчення народознавства, керівники школи, вчителі насамперед звертають увагу на те, як ідеї народознавства відображаються в кожному навчальному предметі, як змінився зміст виховної роботи та навчальних програм з урахуванням вимог щодо використання народознавства.

Водночас в практиці роботи проявляються і тривожні тенденції. В деяких школах народознавству відводиться не світоглядна, систематизуюча роль, а головна увага звертається на його розважальну сторону. Викликає тривогу захоплення окремих вчителів сценаріями уроків народознавства, їх використанням без "уз"ясування з місцевими умовами, традиціями, звичаями, обрядами. Істотним недоліком використання народознавства в навчально-виховному процесі є стихійно-епізодичний характер, надмірне захоплення цим феноменом, зумовлене переоцінкою його педагогічних можливостей та ін.¹

Найважливішим принципом і разом з тим умовою успіху в'дродження національної школи є принцип гуманізму. у відповідності з яким людина має бути визначена найвищою цінністю і для розвитку її особистості, розкриття здібностей і таланту мають бути створені необхідні умови. Під гуманізацією школи перш за все розуміється людяність, тобто етична установка в будь-якій ситуації. В школі має бути створена така обстановка, такий мікроклімат, щоб дитина переусім виростала Людиною з великої букви. Духом гуманізму має бути пронизана

¹ Див.: Скульський Р.П., Ступарик Б.М. Як вивчати народознавство в школі. Івано-Франківськ, 1991.

вся навчально-виховна робота. Цьому сприяє поглиблення вивчення гуманітарних дисциплін, серед яких достойне місце мають займати мистецтво, література, історія, народна культура. Разом з іншими, ці предмети мають утверджувати в учнях духовне начало, загальнолюдські моральні цінності, естетичні смаки.

Гуманізація і гуманітаризація школи передбачає зміцнення органічного зв'язку навчання в ній з витоками національної культури, гуманітарними традиціями людства, досягненнями вітчизняної і світової громадської думки, подолання розриву між культурою, наукою і освітою.¹

Гуманізація школи вимагає кардинальної зміни взаємин, що виникають між вчителями і учнями, вчителями і батьками, між учителями, між учнями, між адміністрацією і колективом. Диктат, авторитарність замінюються співробітництвом. Співпраця учнів і педагогів базується на їхній взаємоповазі, доброзичливості і сприятливій атмосфері в їхніх стосунках. Гуманізація має на меті приведення цілей школи, кожного предмета зокрема у відповідність з життєвими цілями учнів та їхніх батьків. Тому нам потрібне глибоке вивчення особистості учнів. Це в 1932-33 роках "Рідна школа" видавала індивідуальні листки для вивчення особи учня. І в багатьох школах сьогодні є такі листки. Це варто поглиблювати, широко використовувати.

Гуманізація вимагає використання в навчально-виховному процесі народних традицій, обрядів вироблених за багатотисячолітню історію розвитку народу.

Важливою вимогою гуманізації є відмова від примусу. навчально-виховний процес має будуватися на інтересі до процесу навчання, що забезпечується глибоким вивченням особистості учнів, високим професіоналізмом педагога, оптимальним вибором форм і методів роботи.

¹ Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992, №4 С.7.

Вся організована школою діяльність має бути осмисленою кожним учнем, бути важливою для нього, сприяти досягненню гармонії в поєднанні інтересів особи, суспільства і держави. Школа повинна гарантувати добровільний характер участі учнів в діяльності, підтримувати різноманітність організацій, визнавати за учнями право не бути ні в якому гуртку чи організації, розпоряджатись своїм вільним часом за власним розсудом.

Основна турбота школи – створити умови для вільного, добровільного всебічного розвитку особистості дитини, розвитку її задатків і обдарувань. З цією метою важливе місце відводиться самовихованню, як складовій частині виховання. Виховання в колективі має сприяти розкриттю унікальної індивідуальності дитини, не допускати нівелювання особистості. Ця робота базується на психологічних особливостях вікових категорій і здійснюється при послідовному переході від досвіду спілкування з іншими людьми до спілкування в гурті людей.

Вирішальним фактором формування особистості дитини є сім'я. В ній мають закладатися моральний і культурний фундаменти, основи гігієни дитини. На протязі всього періоду навчання дитини в школі з сім'єю мають підтримуватись відносини, побудовані на взаємній повазі, бачанні спільно працювати. Сім'ї необхідно надавати допомогу в оволодінні мистецтвом виховання. Треба виховувати в учнів повагу до батьків, яких би переконань останні не дотримувались. В школі має бути передбачена підготовка майбутніх батьків і матерів до виконання сімейних обов'язків.

Гуманізація школи вимагає змін і в організації її роботи. Необхідно відмовитись від створення шкіл-гігантів, які формують відчуження між самими учнями та між учнями і вчителями. Варто повернути учням класи, де вони навчаються на протязі всього дня і відчувать себе в них господарями, створюють в цих класах домашню обстановку, залишивши кабінети лише з окремих навчальних предметів.

Важливе значення має робота школи по організації трудового

навчання і профорієнтації, яку необхідно зробити максимально творчою, направленою на виховання особистості, надання допомоги в життєвому самовизначенні. Тут варто згадати досвід наших попередників, які ще в 1932 р. створили у Львові Психологічно-технічну Раду по вибору звання і т.п.

Створення сприятливого мікроклімату в школі, побудова відносин співробітництва вимагає перегляду системи оцінювання знань учнів, створення такої системи, при якій учень міг би порівнювати досягнутий результат з попереднім, бачити свій поступ в оволодінні основами наук.

Складовою частиною гуманізації є демократизація системи народної освіти і, зокрема, життя школи. Потрібно, щоб мережа шкіл всіх типів була доступна для всіх громадян без будь-яких соціальних, національних, світоглядних чи релігійних відмінностей. Кожний народ, національна меншість в республіці мають право мати свою національну школу, побудовану на своєму етносі. При розробці структури такої школи треба передбачати вивчення української мови і культури. Демократизація школи означає виборність її керівних органів, використання найдоцільніших варіантів навчальних планів і програм з урахуванням соціально-економічних особливостей регіону, інтересів і нахилів учнів, їх реальних можливостей, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи в державногромадський інститут, широкий розвиток самодіяльних начал, залучення громадськості до визначення і здійснення шкільної політики.

Справжній демократизм в учнівських колективах можливий за таких умов: постійного розвитку шкільного колективу, в якому учні є дійсними господарями; створення в шкільному колективі морально-психологічної атмосфери, яка б сприяла виявленню і розвитку потенціальних можливостей кожної особистості; "переведення" у виховному процесі кожного учня з позиції об'єкта в позицію суб'єкта виховання; активної дії такої форми безпосередньої демократії, як загальні збори;

змінності лідерів учнівського самоврядування, коли всі по чергово виконують функції як організаторів, так і виконавців; суворого дотримання принципу представництва первинних колективів у загальношкільних органах; реального вибору керівників будь-якого органу учнівського самоврядування на альтернативній основі; періодичної звітності виборного активу перед своїм колективом, широкої гласності його роботи; самостійного, виходячи з потреб школи, її типу і традицій, визначення членами шкільного колективу завдань, змісту і організаційних форм самоврядування.¹

Школа може бути гуманною лише в тому випадку, коли в організації навчання і виховання виходить із вроджених задатків дитини, розвиваючи їх і створюючи умови успішного розвитку учнів з різними здібностями, інтересами і нахилами. Оскільки фізичні і розумові здібності учнів різні, дітей треба навчати з урахуванням їх можливостей, внаслідок чого зміст освіти і виховання не може бути однаковим для всіх. Освіта і виховання диференціюється і індивідуалізується. Диференційоване виховання здійснюється шляхом розподілу змісту навчання на обов'язкове і добровільне.

Відповідно до ст.8 Закону України "Про освіту" державні навчально-виховні заклади відокремлені від церкви, мають світський характер. Однак в житті виникають різні ситуації. До адміністрацій, шкільних рад багатьох шкіл звертаються батьки з пропозиціями ввести в навчальні плани вивчення закону Божого. Інші, виходячи із Закону "Про освіту", настоюють на тому, що, як і в більшості цивілізованих країн світу, школа має бути світською, тобто відокремленою від церкви. За думкою останніх, введення в навчальний план закону Божого буде порушувати закон про свободу совісті, бо в класі можуть бути діти різних вірувань та конфесій, атеїсти і т.д. Світність школи -

¹ Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи // Рідна школа, 1991, №6. С.53.

не єдино правильний вихід у складній релігійній ситуації, яка склалася в Україні. В школі варто ввести історію релігій як важливу базу для вивчення основ культури і засіб формування у школярів терпимості до людей інших віросповідань. Її варто вивчати як обов'язковий предмет, а з часом, коли буде усунуто шкоду, завдану формуванням "войовничого атеїста", можна буде перейти до її ^{добровільного} вивчення. А за бажанням батьків діти можуть вивчати закон Божий в недільних школах при церковних приходах. Школа не має втручатися в цю роботу. Також має бути координація виховної роботи школи і церкви, високий рівень культури їх спілкування.

Історично склалося так, що вихованням молоді фактично до XVIII століття займалася виключно сім'я та церква, хоч опіку держави над школою зустрічаємо у VIII, XVI і XVII століттях. Освіта серед народу поширювалася завдяки діяльності церкви, яка створювала школи, публікувалася про видання підручників, готувала вчителів. Відомі діячі освіти минулого І.Вишеньський, І.Борецький, П.Могила, Ф.Прокопович, О.Духнович, М.Шашкевич та багато інших були служителями церкви, але вони внесли неоцінний вклад в розвиток національного шкільництва. Але з XVIII століття починається перевага держави над церквою. Держава намагається взяти школу під свою опіку. Особливо багато зроблено у створенні державних шкіл в XIX столітті. Держава не тільки фінансувала діяльність шкіл, але й дбала про вдосконалення виховання й навчання в них, забезпечувала підготовку вчительських кадрів, створювала різні типи шкіл, розширяла їх мережу. Держава стала усувати церкву від впливу на виховання. Наприклад, в обов'язках шкільного інспектора, затверджених в 1869 р. австрійським урядом, знаходимо й такий: "слідкувати, щоб школа не стала місцем політичних і релігійних козней".

За світськість школи стали боротися і громадські та політичні організації. І.Я.Франко писав: "Щоб знести ту темноту і до послідної можності розбити пута неволі, котрими від віків опутано бідний

робучий народ, Галицька громада робітницька, wraz із другими робітницькими громадами цілого світу, вважає конечним домогтися в ділах освітніх:

...4. Щоби релігії, яко речі, опертої не на знанні, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослуження, поки воно не буде заступлене наукою та штуками красними, вважалось не громадським ділом, а ділом поединчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа і т.д., ті нехай і одержуть їх своїм коштом".¹

В роботі "Кілька слів о тім, як упорядкувати і проводити наші людські видавництва" І. Франко, аналізуючи програму роботи видавництва, не облишає і видання літератури з релігії. Він писав: "А релігія? Чи вона ж має бути включена в систему позитивних наук? Ні, подавайте їй її, а властиво, щоб ніякому богу кривди не було, подавайте партійночку історію всіх релігій і вірувань, подавайте оповідання про їх початок за слідом Тейлора, Спенсера і других!"²

Зрозуміло, що школа і церква, як установи, які дбають про моральне виховання людини, не можуть діяти ізольовано одна від одної. Але їх взаємодія має будуватися на дотриманні вимог декларації прав людини і закону про свободу совісті.

Важливе завдання в умовах багатопартійної системи – деполітизація і деідеологізація школи, а звідси, крім зміни змісту і методики освіти, впливає вимога зміни форм і змісту взаємодії з громадськими організаціями дітей і дорослих, визначення місця, ролі школи, завдань і форм в роботі з дитячими і молодіжними організаціями. Партійні інтереси залишаються за межами школи. В школі домінують державна політика, ідеологія загальнонародських цінностей, ідеологія національного відродження, виховання патріота свого народу, здатного побудувати незалежну українську державу. Це відповідає ст.7 Закону

¹ Франко І.Я. Чого хоче Галицька робітницька громада. – Х., 1986, т.45, с.163.

² Франко І.Я. т.45. с.197.

України "Про освіту", де вказується, що навчально-виховний процес у державних закладах освіти вільний від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

Сказане вище дає підстави зробити висновок про те, що національна школа не зводиться лише до мови викладання, як це стверджувала радянська педагогіка, хоч навчання рідною мовою в національній школі є обов'язковим.

Національна школа – це певний духовний клімат, який оточує учня, надає смислу сукупності навчальних предметів, пропорціям вивчаних мов, створює естетичну і етичну основу, наближаючи її до живих народних традицій. Тільки та людина, тільки той громадянин, який все це засвоїв в школі і утвердить в своїй свідомості, своїх помислах і почуттях, виявиться твердим в своїх моральних спонуканнях, здоровим в патріотичних амбіціях, стійким в світогляді.¹

В сучасному розумінні національна школа – це державно-громадська установа, яка формує і оберігає національну культуру, невіддільна від національного ґрунту і коріння свого народу, організації, змістом і формами роботи відповідає національно-культурним потребам України.²

Мета, принципи відродження і діяльності національної школи дають можливість визначити структуру загальноосвітньої школи, зміст виховання і навчання школярів. В Україні загальноосвітня школа є триступеневою. Вона функціонує у вигляді навчальних закладів різних типів. Ступені загальноосвітньої школи залежно від місцевих умов можуть функціонувати автономно /початкова, неповна, повна середня школи/, а також разом чи у комплексі з іншими навчально-виховними закладами.

¹ Лютикас Витасутас. Мысли о национальной школе // Литературная Литва, 1989, №5. с.147.

² Українська школа // Радянська освіта, 1990, №9 червня.

Між ступенями загальної середньої освіти забезпечується єдність і взаємозв'язок, наступність мети, змісту, методів, засобів, організаційних форм виховання і навчання.

Отже основу національної школи складає взаємодія індивіда і його рідної культури. Освіта – невід'ємна частина культури. Разом з цим основою системи народної освіти є конкретна культура, тобто культура національна. Тому робота школи має будуватися на глибокому аналізі стану культури /духовної і матеріальної/ і реальних прогнозах її розвитку. Діючи на основі культури, будучи її складовою частиною, народна освіта є одним із формуючих культуру факторів.

Завдяки культурі, її засвоєнню дозріває людина – її продовжувач і творець. Досвід показав, що вона може стати і руйнівником культури. Утримати від цього здатне лише глибоке національне, основане на моральності ставлення до культури. Організовуючи виховний і навчальний процес, необхідно пам'ятати, що людина є не лише об'єктом, але і суб'єктом виховання. Ця людина – окрема, автономна цінність, яка має свої обов'язки перед державою, нацією, перед собою, а тому людина не може бути гвинтиком в чийх би то не було руках. Обрати добровільно своє місце в суспільстві – це право людини.

В національній школі всі предмети не тільки викладаються на рідній мові і на базі національної культури, вони пов'язані з її проблематикою і виховують почуття приналежності до цієї культури і справжню стурбованість її проблемами.

Разом з тим виховання на базі національної культури не повинно приводити до національної замкнутості і ізоляції, тим більше до негативного ставлення до інших культур і їх носіїв. Навпаки, орієнтація на універсальні цінності, на партнерство в спілкуванні з різними культурами і їх представниками на законній основі поглиблюють національну гідність і самоповагу, надаючи національному почуттю статус цінності. Культурна ізоляція може привести до застою, що може негативно позначитися на своїй культурі. Тому національна школа має

бути відкрита для інших культур. Звичайно, спочатку треба забезпечити засвоєння учнями рідної культури, а потім вводити поступово і знання про інші культури, про спільність з ними і про відмінності про них.

В школах національних меншин в Україні має поєднуватися вивчення етносу цього народу з вивченням української і світової культур. Тобто єдність національної школи України досягається забезпеченням усіх етнічних груп найширшими можливостями опанування культурами своїх народів на основі всеукраїнської концепції національної освіти. Вона містить етнічний, загальнонаціональний та загальнонародський компоненти.¹

Отже, основою роботи в національній школі має бути національна система виховання, національна історія, географія, музика, література, фольклор, мистецтво, хореографія. Діти мають одержувати основи національної культури, освоювати традиції, обряди, звичаї, які створюються народом впродовж його багатотисячолітньої історії, поєднувати одержані знання із світовою культурою.

У результаті засвоєння змісту освіти підрастаюче покоління має усвідомити, що воно належить до народу, історія якого сягає у глибину давнини, багата славними сторінками і видатними представниками, що цей народ вільнолюбивий і дружелюбний, талановитий і працьовитий.²

У змісті виховання особистості дитини пріоритетними є: ідея свободи, рівності, особистої гідності, шанування родинних зв'язків, формування працелюбності, взаємодопомоги і самодисципліни, зацікавленості, потреби здобувати знання і вміння у всіх видах праці, ставлення до свого життя і життя інших людей як найвищої цінності.

національна система виховання і освіти в Україні має увібрати

¹ Україна ХХІ століття: стратегія освіти // Освіта, 1992, 18 серпня.

² Інформаційний збірник Міністерства Освіти України. 1992, №4, с. 12.

в себе як духовні досягнення свого народу, так і прац^і здобутки інших народів світу, ідеї і положення Декларації прав людини /1947 р./, Конвенції про права дитини /1989 р./ тощо.

У виховному процесі центральними є виховання загальнолюдських цінностей особистості /доброти, милосердя, ін./, стимулювання її внутрішніх сил до саморозвитку і самовиховання. Виховання має здійснюватися не "заходами", а шляхом організації життєдіяльності учнів, створенням щоденного впливу через відповідне естетичне і моральне середовище, гуманізацію міжособистостних стосунків, залучення до системи національних культурних цінностей, відпрацювання морального "ядра особистості" - простих загальновідомих вселюдських якостей співжиття.¹

Головна умова успіху в роботі навчально-виховного закладу в тому, що він має бути відкритим для найрізноманітніших педагогічних ідей, але обов'язково має служити загальнонародним цілям, допомагати народуванню інтелектуального і духовного багатства суспільства.

на кожній ступені школи зусилля педколективу мають бути спрямовані на виконання пріоритетних завдань. Так, на першій ступені головною метою школи є формування основоположних знань, умінь та навичок, від оволодіння якими залежать успіхи дальшого навчання, виховання і розвитку. Тут треба навчити дітей вчитися. В.О. Сухомлинський підкреслював, що навчити вчитися, це означає сформувати п'ять умінь: уміння спостерігати; думати; висловлювати свою думку про те, що бачу, роблю, думаю; читати; писати. Особливо важливо дати учням основи людської моралі, налагодити їх диференційоване навчання з урахуванням психофізіологічного і фізичного стану, а також ступеня педагогічної запущеності частини з них. Для реалізації вказаних завдань важливо використовувати передові методи, досвід роботи, вводити поглиблене вивчення предметів гуманітарного і естетичного циклів, інозем-

¹ Україна ХХ століття: стратегія освіти // Освіта, 1992, 18 серпня.

ної мови, вводячи в навчальний план такі предмети, як мистецтвознавство, народні ігри, рідний край тощо.

на другій - третій ступені важливо значно розширити можливості вибору типу школи, самовизначення і профорієнтації учнів, збільшити мережу класів і шкіл з поглибленим вивченням предметів, мати варіативні можливості вибору навчальних планів, створити авторські школи, дати вступ до школи предметам, що несуть загальнолюдські цінності /етика, історія мистецтв, мистецтвознавство, логіка, філософія, історія релігій тощо/, вдосколювати базу для здійснення профпідготовки. Важливими напрямками роботи є створення гімназій та ліцеїв, організація спільної діяльності шкіл та вищих навчальних закладів. Вимагає уваги і робота по створенню можливостей вибору учнями форм позакласної діяльності, розширення мережі гуртків, секцій, об'єднань за інтересами тощо. Заслужовує заохочення експериментальна робота педагогічних колективів по розробці навчальних планів і програм, вдосконаленню форм і методів роботи.

Міністр освіти П.М.Таланчук на загальнодержавній нараді працівників освіти 22 липня 1992 року відзначив, що за порівняно короткий час пошуків шляхів оновлення системи загальноосвітньої і професійної освіти вже є перші успіхи. Доброго слова заслуговують Український національний ліцей при Київському, гуманітарний при Донецькому університетах, Львівський ліцей і Саксаганський у Львівському Розі, чоловічий ліцей в Есхорі на Харківщині, Мажівська та Стрийська гімназії, Харківське та Київське вищі професійні училища та інші навчальні заклади, відроджується Києво-Могилянська академія.

Разом з тим Міністр застеріг від легкості, з якою часто відкривають нові заклади. Це веде до зміни вивіски, але нічого не міняється на краще - ні у формах навчання, ні у методах виховання. Часом змінюється на гірше.

П.М.Таланчук підкреслив, що при всіх альтернативних формах організації навчально-виховного процесу учні, студенти повинні одер-

жати ґрунтовні знання, передбачені державним стандартом і мати можливість та умови для розвитку своїх нахилів і здібностей.¹

Ще належить багато зробити, щоб заклади, про які йдеться, досягли колишньої слави Академії, рівня Ніжинської, Кам'янець-Подільської, Першої Київської гімназії, Рішельєвського ліцею, що в дореволюційний час були досить знаними і авторитетними не лише в Україні, але й далеко за її межами. Слід згадати, що в цих закладах навчалися Феодан Прокопович, Михайло Ломоносов, Микола Гоголь, Анна Ахматова /Горенко/, Михайло Булгаков та багато інших людей із світовим ім'ям, а з двадцяти перших академіків Російської академії тринадцять були вихідцями з України.

Таким чином аналіз розвитку українського шкільництва показує, що його витoki сягають углиб сивої давнини. Протягом сторічч система освіти розвивалася, вдосконалювалася, зберігалась і захищалась від впливу чужоземних загарбників.

Особливо швидко розвивалися шкільництво, освіта, педагогічна думка після хрещення Русі. У домонгольську добу лише в Києві було біля 400 церков та монастирів, при яких були школи.

В XVI-XVII столітті, в період великого національного Відродження, в Україні діяла широка мережа січових, братських, церковних шкіл. Майже кожне село мало братську школу. В цей час створено багато книжок для навчання учнів. Освіта була загальнодоступною. Дітей навчали рідною мовою. Талантом, освіченістю і культурою українського народу захоплювались чужинці. Створювались вищі школи, які дали Україні і всьому світові блискучу плеяду видатних вчених, педагогів, державних діячів. Це було результатом функціонування системи національної освіти.

З утратою Україною державної самостійності розпочався занепад українського шкільництва. Польські, російські, австроугорські загар-

¹ Освіта, 1992, 28 липня.

бники намагалися денационалізувати український народ, позбавити його історичної пам'яті, національної свідомості. Український народ навмисно намагалися тримати в темноті й культурному занепаді. Закривались школи, заборонялось книгодрукування українською мовою. Українську мову виганяли з школи, з церкви, не дозволялась українська література і преса. В Україну надсилались чужомовні вчителі, урядовці, священники, які русифікували, ополячували, румунізували, мадяризували українське населення. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не кращі елементи, які зовсім не дбали за інтереси народу. На правобережній Україні до 1917 року вчителі навіть діставали спеціальну платню за "обрусіння"

Перша світова війна, яка відкрила перед українським народом перспективи відбудови незалежності, застала його в різних умовах. Якщо царський уряд тримав український народ в повній духовній темряві і не дав створити жодної української школи на загарбаних землях України, то на землях, що перебували в складі Австрії, були інші умови, які, незважаючи на низький економічний розвиток краю, давали можливість освіти рідною мовою, виховання національної свідомості в українського населення.

Та здобути незалежність українському народові і на цей раз не судилося. Розділений між чотирма державами, він терпів культурний, політичний і національний гніт. "Українізація" в Радянській Україні була задушена і на повний хід йшла русифікація населення. В Галичині проводилось ополячення українського народу, на Буковині - румунізація. Дещо краще почували себе українці Закарпаття, але належного розвитку національна школа не змогла досягти.

Об'єднання українських земель після другої світової війни теж не створило умов для відродження національної школи.

Однак боротьба за національну культуру, національну освіту і школу ніколи не припинялась. За її відродження боролися Г.С.Сковорода, Т.Г.Шевченко, Б.Грінченко, П.Куліш, М.Костомаров, М.Грушевський

кий, І.Я.Франко, Леся Українка, І.Огієнко та ще дуже багато відомих і невідомих синів і дочок українського народу. Боротьба за національну культуру, освіту, школу була головною метою товариств "Просвіта", "Рідна Школа", Кирило-Мефодієвського братства, громад та багатьох інших українських громадських організацій.

Лише демократичні перетворення, що почалися на початку 90-х років, створили умови для національного відродження, в тому числі й відродження національної школи. В цю справу вилучилися науковці, педагоги, політичні, урядові структури, всі свідомі громадяни України. І є вже перші успіхи. І є перші невдачі. І є велика надія, що представлений нам історією шанс національного відродження, побу- дови незалежної України нами буде використаний, Запорукою цього має стати глибоке осмислення нами нашої історії, врахування всього позитивного в ній, недопущення повторення давніх помилок.

Сьогодні, живучи в незалежній Україні, відроджуючи національну школу, розвиваючи економіку, нам варто пам'ятати сказане нашими попередниками: "Чимало в нас присвячується уваги господарському питанню; чимало трудів і заходів обертається на те, щоб ми економічно станули певно і твердо. І зовсім слушно: наряд бідаків, жебраків не може розвиватися в інших ділянках, не може розбудувати своєї власної культури, що надає вартості даній нації у світі. Але треба мати на увазі, що рідна культура спирається на глибоку національну свідомість, на живий віри в сили своєї нації. А цих цінностей не дає саме господарське життя. Треба підносити духа нації, підсилювати не якимись штучними застриками, не самою їддою до чужого, але основним пізнанням минулого й сучасного нації, щоб на значні скакани нації можна було йти твердим, непохитим кроком до "чужого здійснення".¹

¹ Записки Лев. Янаша обороча // Рідна Школа, 1938, ч. 9, с. 137.

З М І С Т

Передмова	2
Українська школа в XVI - XVIII століттях	10
Боротьба за національну школу в XIX - на поч. XX століття	32
Роль товариств "Просвіта" та "Рідна Школа" в підвищенні освітнього рівня населення та створення української національної школи	93
Боротьба за національну школу після першої світової війни	116
Школа після другої світової війни	146
Проблеми становлення національної школи	153

Навчальний посібник
Ступарик Богдан Михайлович
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА: ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ

Відповідальний за випуск Б. Г. Скоморовський
Обкладинка художника М. Ф. Гаталевича
Ілюстрації Б. В. Бойка

Здано до складання і підп. до друку 09.11.92. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 11,16. Ум. фарбовідб. 11,16. Тираж 2000 пр. Зам. 3839.
Ціна за домовленістю.
Друкарня управління видавництва "Галичина". 285300 Снятин, Шевченка, 31

НБ ШНУС

753465

Ступарик Б. М.

Національна школа: витоки, становлення. – Прикарпатський університет, 1992. – 192 с. – 2000 пр.

Навчальний посібник призначений для студентів, вчителів шкіл, викладачів педагогічних інститутів і педучилищ, керівників установ освіти.